

ÇALIŞMA SOSYOLOJİSİ - SOSYAL GELİŞME KİTLE İLETİŞİMİ İLİŞKİLERİ(I)

Prof. Dr. Mehmet Fikret GEZGİN*

GİRİŞ

Çalışma sosyolojisi ülkemizde henüz emekleme çağını yaşamakta olan bir bilim dalıdır. Bu disipline ilişkin gerek teorik gerekse uygulamalı incelemeler yok denecek kadar azdır. Buna mukabil, bizim bu çalışmada ele alacağımız kitle iletişimi alanında neredeyse tam bir yayın bombardımanı mevcuttur. Sosyal gelişmeye ilişkin araştırmalar ise ilginç bir şekilde kitle iletişimi alanındaki düzey ile çalışma sosyolojisi alanındaki düzeyin ortalaması derecesindedir. Ancak; bildiğimiz kadarıyla sosyal gelişme-kitle iletişimi ilişkilerini ana hatları itibarıyla da olsa ortaya koyan hiçbir yayın mevcut değildir. Çalışma sosyolojisine ilişkin incelemeler kanaatimizce sistematik olmaktan uzaktır ve çok yetersizdir. İşte, biz bu incelememizde bir yandan çalışma ve çalışma sosyolojisi hakkında, öte yandan da sosyal gelişme ve kitle iletişimine ilişkin bilgileri mümkün olabildiğince karşılaştırmalı ve birbirleriyle ilişkilerini ortaya koymayı hedefleyici bir şekilde araştırmayı deneyeceğiz. Bunun iğneyle kuyu kazmak ile eş anlamlı bir çaba olduğu söylenebilir.

Bu konunun seçiminde bir yandan hemen hiç bilinmeyen, fakat üniversitelerimizde ders olarak mevcut bulunan bir konuyu irdelemek zaruretinin, bir yandan da sosyoloji literatüründe çok az işlenmiş fakat önceki konu ile bağlantısı bulunan bir konuyu (sosyal gelişmeyi) ve çağımıza damgasını vuran kitle

* İ.Ü. İktisat Fakültesi.

iletişimini etkileşimleri bakımından ortaya koymanın güç olmakla beraber gerekli bir husus olduğunu tespit etmemiz rol oynamıştır. Çalışma sosyolojisi açısından sosyal gelişme ve kitle iletişiminin önemi sanırız izahtan vareste kılınabilecek kadar açık bir olgudur.

İncelememizde öncelikle çalışma sosyolojisinin oluşum süreci, ele aldığı konular, diğer disiplinlerle ilişkileri, merkezî terimi olan çalışmanın evrimi; yani, bir anlamda tarihsel gelişim sürecinde çalışmanın dönüşümü irdelenecek, ardından incelememizin diğer bölümlerini de gözönünde tutarak belirlemiş olduğumuz çalışma sosyolojisinin bazı kavramları kısaca açıklanacaktır.

Müteakip bölümde sosyal gelişmenin mahiyeti üzerinde durulacaktır. Yaygın kabul gören üç unsuru açıklanıp, gelişme-değişme ilişkileri belirtilecektir.

Üçüncü bölümde iletişim hakkında bilgi verildikten sonra iki kitle iletişimi teorisi açıklanacaktır. Bunlar, özgün paradigmalara sahip McLuhan ile Frankfurt Okulu'nun anlayışlarıdır.

Çalışma boyunca kavramların, konuların karşılıklı ilişkileri açıklanacak, bununla birlikte; dördüncü ve son bölümde çalışma sosyolojisi-sosyal gelişme-kitle iletişimi ilişkileri analitik bir şekilde ortaya konacaktır.

Çalışmada tarihçi metot ile sınırlı kalınmış, kaynak taraması ve karşılaştırma tekniklerinden yararlanılmıştır. Bir alan araştırması istenmesine rağmen yapılamamıştır.

Alan araştırması yapılamamasının nedeni konunun üçlü bir sistematik içerisinde ele alınmasının kendi alanında ilk oluşu; bu husus da bir alan araştırmasının bir ekip çalışmasını, yani iletişim bilimcilerini gerektirdiği düşüncesidir. Başlı başına çalışma sosyolojisine yönelik literatür teminindeki güçlük, bir ölçüde sosyal gelişme alanında da hissedilmiştir. Bu husus, daha ayrıntılı karşılıklı ilişkiler analizine imkan vermemiştir.

İncelemede şu varsayımlar test edilecektir:

– Çalışma sosyolojisi başlangıçta endüstri sosyolojisinin bir dalı olmakla birlikte, ondan daha geniş bir kapsama sahiptir.

– Çalışma sosyolojisinin başlıca kavramları sosyal gelişmenin unsurları ile diğer sosyoloji dallarından daha fazla ilgilidir.

– Sosyal gelişme ile kitle iletişimi arasında kural olarak birebir ölçeğinde ilişki mevcuttur. Yani, sosyal gelişmenin unsurları ile kitle iletişimi arasında oldukça yoğun bir bağlantı bulunmaktadır.

– Çalışma sosyolojisi ve sosyal gelişmenin hedefleri kitle iletişiminden yararlanılarak gerçekleştirilmesi mümkün hedeflerdir.

1. ÇALIŞMA SOSYOLOJİSİNİN KAPSAMI ve UNSURLARI

1.1 Çalışma Sosyolojisinin Ortaya Çıkışı

Şüphe yok ki, çalışma ilişkileri sosyal ilişki ve etkileşimin, tarih boyunca değişerek, dönüşerek ve farklılaşarak devam eden bir parçasıdır. İlk insan toplulukları üzerine yapılan sınırlı araştırmaların üzerinde ittifak edebildikleri sonuçlar çalışmanın uzun bir evrim sürecinde dönüştüğünü ve toplumsal formlar değiştikçe bu formlara tekabül eden ilişkilerin ortaya çıktığını göstermektedir. Burada; değişme, dönüşme ve farklılaşma kavramlarını tarihsel akış süreci itibariyle bilerek kullanıyoruz. Zira, tarihsel akış içerisinde çalışma ilişkilerinin değişim süreci içerisinde bulunması yadsınamaz bir realite olmakla birlikte, değişimin hangi dönemler ve hangi nitelikler itibariyle bir dönüşüm, yine hangi dönemler ve hangi nitelikler itibariyle bir farklılaşma sayılacağı, sayılmak gerekeceği, bir tartışma konusudur. Zira, bir noktada, üzerinde ittifak edilmiş olsa bile sosyolojik analiz vasıtalarını, örneğin tarihçi metod ve kaynak taraması tekniğinin veya uygulamalı metod ve kaynak taraması tekniğinin veya uygulamalı metod ve anket-istatistik tekniklerinin bulgularının yorumu-yani, değer yargıları- işin içine girmektedir. Sosyal bilimler metodolojisinde ilim-bilim tartışmasına kaynaklık oluşturan bu hususun arka planını tasvir etmek bizim buradaki amacımızı aşar. Ancak, bu değerler-yorumlar ayrışmasını, dahası zıtlaşmasını, normal bir oluşum addetmek gerekir. Çünkü; nasıl insanı kendi çevresinden tamamen soyutlanmış bir biçimde ele almak imkânsız ise; her toplumsal olguyu da olduğu maddi ve manevi ortamdan tecrit ederek ele alamayız. Belki, bu metodolojik bir yaklaşım kolaylığı olur; fakat realite ile bağdaşmadığını daha baştan bildiğimiz, bilmek zorunda olduğumuz bir kolaylık. Yani, net etkisi itibariyle işe yararlığı tartışılır bir karmaşıklık ögesidir. Sosyoloji biliminin temel konusu insan ilişkileri, etkileşimleri olduğu için; bu ilişki ve etkileşimlere ilişkin ister deney öncesi, ister deney sonrası değerlere sahip olsunlar, her türlü gruplaşmalar yaklaşım tarzları sosyal realitenin yorunlanışını etkileyeceklerdir. Örneğin, hemen her din çalışma konusunda değer yargıları içerir. Her siyasal rejimin bir çalışma ilişkisi anlayışı bulunmaktadır. Keza, siyasal rejim bağlamında da kendisine temel bulan ekonomik sistemler aynı şekilde çalışma ilişkilerine farklı perspektiflerden bakacaklardır. Zamanla ne kadar revize edilirlerse edilsinler, yaklaşım farklılıkları, farklılıkların temelinde yeralan değerler manzumesini bilimsel ifade biçimlerine ve yorumlara yansıtacaklardır.

İnsanlık tarihi ve sosyal yapıların dönüşümü ister dikotomik biçimde, ister bir sürecin çeşitli aşamaları biçiminde ele alınsın; çalışma ilişkilerinin sosyal bilimlerde yaratacağı gruplaşmalar ortadan kaldırılamayacaktır. Çünkü,

çalışma tüm tarih boyunca beşeri ilişkilerin ve toplum hayatının etkin bir unsuru olmuştur. Beşeri ilişkiler ve toplum hayatı içindeki etkinlik düzeyi konumu farklılık arzetsede varlığı hiçbir şekilde ortadan kalkmamıştır. Varlığın zorunluluğu da çalışma ilişkilerini sosyal bilimlerin, bilhassa ekonomi, sosyoloji gibi bilimlerin temel konularından birisi haline getirmiştir. Biraz evvel sosyolojinin sosyal ilişkileri inceleyen temel bir bilim olduğunu söylemiştik. Kuşkusuz; bundan kastımız başta sosyal antropoloji, sosyal psikoloji, hukuk ve tarih olmak üzere diğer sosyal bilimlerin insan ilişkilerine bigâne kaldığı değildir. Ancak, sosyoloji mahiyeti gereği, aynı toplumsal oluşuma -yani, toplumsal ilişkilere -bu bilim dalarının her birinin yaklaşımları sonrası vardıkları değerlendirmeler ışığında baktığı gibi bir yandan da kendi bütüncül, toplumu işleyen bir bütün olarak gören, bir bakış açısıyla bu toplumsal oluşumları irdelemekte ve değerlendirmektedir. Sosyolojinin temel sosyal bilim olduğunu, topluma olabildiğince geniş bir perspektiften baktığımızı düşündüğümüzde, bu disiplinimizin hem diğer disiplinlerin verilerinden yararlanmak, hem de kendine özgü yaklaşım ve yorumlarda bulunmak zorunda olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

Bu zorunluluğun kolay bir biçimde anlaşılması, toplumsal ilişkilerin bırakalım tamamını, bir parçasının örneğin çalışma ilişkilerinin konu olarak seçilmesi halinde yerini deyim yerinde ise şahane zorluklara bırakmaktadır. Bu noktadan karşımıza çıkan "Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri " yahut klasik adıyla Sosyal Siyaset, çalışma ilişkilerini kendi özgün perspektifi açısından ele almaktadır. Bu ele alış bilhassa sosyolojik yaklaşımlarla öyle bir yakınlık daha doğrusu içicelik arz edebilir ki; sonuç itibariyle örneğin çalışma sosyolojisi biliminin (ki, salt lâfzî yorum dahi bir sentez hüviyetini yansıtır) sosyolojinin mi yoksa sosyal siyasetin mi bir alt disiplinini oluşturduğu hususu gündeme gelir.

Her iki bilim dalının da dinamizm kazanmasının endüstri devrimi sonrasındaki sosyal değişim süreçlerine dayalı oluşu, hem yakınlaşmalarına hem karmaşıklığa yol açmaktadır. Örneğin, sosyal siyaset disiplini geniş anlamı itibariyle sadece çalışma ilişkilerini kavramakla kalmaz; fakat, kentleşme, çevre problemleri vb. çalışma ilişkilerini etkileyen diğer toplumsal değişim süreçleri ile de ilgilidir. Aynı şekilde, sosyoloji geniş anlamı ile sosyal siyaset disiplininin tamamını da içine alan, tüm toplumsal ilişkileri, toplumsal formları, değişim ve etkileşim süreçlerini de kavrayan olabildiğince geniş perspektifi haiz bir bilim dalıdır. Dar anlamda sosyal siyasetin konusu bir "işçi" meselesi olarak ortaya konur. Yani işçi-işveren ilişkileri. Dolayısıyla da endüstri devrimi sonrası dönüşüm. Sosyoloji de bazı yazarlar tarafından endüstri devriminin ortaya çıkardığı bir bilim olarak ele alınır. Bunun gerekçesini, sosyolojiden endüstri devrimi sonrası bunalımları çözme fonksiyonu beklentisi oluşturur. Denebilir ki

endüstri devrimini çözümlenmelerinin odak noktasına yerleştirmekte, ona özgün bir konum vermekte sosyoloji ve sosyal siyaset birliktedir. Ancak, sosyolojiyi sadece endüstri devrimi ile yoğun olarak ilgilenen bir bilim olarak göstermek de yanıltıcıdır.

"Bir araştırma objesi olarak "toplum", sosyoloji ve diğer toplum bilimler tarafından paylaşılır. Sosyolojiyi diğer bilimlerden ayıran özellik, onun "iki büyük devrim"in peşi sıra ortaya çıkmış olan toplum biçimleriyle, yani sanayi-ce gelişmiş toplumlarla diğer bilimlerden daha fazla ilgilenmesi gerçeğinde yatar. ... sosyolojinin asıl odak noktası "ileri"ya da "sanayileşmiş" toplumlardaki kurumların ve bu kurumların dönüşüm (transformasyon) şartlarının incelenmesidir."¹

Sosyolojinin endüstri devrimi ile daha yoğun bir şekilde ilgilenmesinde onun geniş bir spektruma sahip olması kadar bütünleştirici bir sosyal bilim olması da yatar. Ancak; sosyolojinin endüstri devrimi ile ilgi yoğunluğunda rol oynayan faktörün, asıl olarak endüstrileşmenin dünyamızın son iki yüzyılına damgasını vurması gerçeğinin yattığı söylenebilir.

"Sözcükler çoğu kez belgelerden daha canlı tanıklardır. Esas itibarıyla bu kitabın incelediği atmış yıllık dönemde icat edilmiş ya da çağdaş anlamlarını kazanmış birkaç sözcüğü düşünelim. Bunlar "endüstri", "endüstrici", "fabrika", "orta sınıf", "işçi sınıfı", "kapitalizm", ve "sosyalizm" gibi sözcüklerdir. "Aristokrasi" ve "demiryolu" gibi, siyasal içerikli "liberal" ve tutucu" da, bilgin de "uyruk" da, "mühendis" de "proletarya" da, ekonomik "bunalım" da bunların arasındadır. "Faydacı" sıfatı, "istatistik", "sosyoloji" ve daha başka çağdaş bilim dalları, "gazetecilik" (Journalism) ve "ideoloji" hep bu dönemin yapıntı ve uyarlamalarıdır. "Grev" ve "yoksulluk" (pauperism) da öyle."²

Hobsbavm'ın endüstri devriminin ortaya çıkardığını söylediği bu kavramlar yepyeni bir toplumsal yapının habercisi oldukları gibi; iktisat, sosyal, siyaset, sosyoloji, iletişim gibi bilimlerin niçin endüstrileşme ile yoğun ilişkiler içinde olduklarını da göstermektedir. Bu terimlerin tamamı çalışma sosyolojisi analizleri için vazgeçilmez önemde terimlerdir. Toplumsal değişimleri kavrayan-yansıtan özelliklerdeki bu terimler; aynı zamanda sosyal gelişmenin de yararlandığı-yararlanmak zorunda olduğu terimlerdir.

Çalışma sosyolojisini bir bilim disiplini olarak ortaya çıkışı, genel sosyolojiden iktisat sosyolojisine, sonra da endüstri sosyolojisine uzanan bir sürecin devamı olarak değerlendirilir. Yani sosyolojide uzmanlaşmanın bir sonucu şek-

¹ Giddens, A., Sosyoloji - Eleştirel Bir Yaklaşım- (Çev. M.R. Esengün-İ. Öğretir). İstanbul, s.19. Bilindiği üzere Giddens iki büyük devrim ile sanayi devrimi ve demokrasi devrimini (Fransız İhtilali) kastetmektedir.

² Hobsbavm, E.J., Devrim Çağı: 1789-1848 (Çev.J.Ergüder-A. Şenel), Ankara 1989, s.13.

linde ifade edilir. Genel sosyolojinin toplumsal dokuları tüm veçheleri ile açıklamayı amaçladığı; uzmanlık sosyolojilerinin ise toplumsal bütünlüğün kendi alanlarına yönelik kısmına konu edindikleri; bu konuların da zamanla daha rafine incelemelere girişmesi nedeni ile alt uzmanlıklara ayrıldığı, bir başka deyişle alt araştırma sistemleri ortaya çıktıkça yeni sosyoloji dallarının doğduğu görülmektedir.

Çalışma sosyolojisi sanayi sosyolojisinin bir alt disiplini olarak görülür. Daha doğrusu, sanayi sosyolojisi içerisindeki bazı olguların zamanla çalışma sosyolojisi kapsamında, bu disiplinin konuları olarak yoğunlaştıklarını anlıyoruz. Sanayi sosyolojisi de, aynı biçimde, iktisat sosyolojisinin bir alt disiplini olarak doğmuş ve zamanla bağımsız bir sosyoloji dalı kimliği kazanmıştır. İktisat sosyolojisi ise genel sosyolojinin iktisadi olayları, olguları kavrayan; bir bütün olarak ekonomi kurumunu toplumsal yapı içerisindeki konumunu, dönüşümünü, bu dönüşümün gerçekleştiği sosyal süreçleri; insan-eşya ilişkilerini konu edinmiştir.

"..... ekonomi, toplum içinde insan-eşya ilişkilerini incelerken; sosyoloji toplum veya grup yapısı içindeki ilişkiler sistemini ele alır. Buna karşılık, ekonomik sosyoloji ise, hem sosyoloji hem de ekonomi biliminin kesiştiği bir alan içinde ekonomik olayların sosyal açıdan değerlendirilmesi konusu üzerinde durur. İş bölümü, mesleki tabakalaşma, mülkiyet sistemi, ekonomi tipleri, yani değişimleri (özellikle sınaileşme süreci) sanayi işletmelerinin ya da fabrikaların yapısı ve sanayide "beşeri" ilişkiler gibi meseleler..."³

Görüldüğü üzere; iktisat sosyolojisi bir yandan üretim, tüketim, yatırım, bölüşüm, değer, mülkiyet, işbölümü vb. iktisadi karakterli terimleri kapsamakta; bir yandan da sosyal ilişki ve etkileşimlerin sosyal yapılarda oluşturduğu dönüşüm, farklılaşma ve değişim süreçlerini, bu süreçlerin üretim ilişkilerine yansımalarını incelemektedir. İktisat sosyolojisinin bir alt disiplini olarak endüstri sosyolojisi ise iktisat sosyolojisi konularından dolayısıyla bu disiplinin kapsamından, endüstrileşmeye ilişkin olanları üzerinde yoğunlaşmaktadır. İktisat sosyolojisi içerisinde endüstrileşmenin önemi arttıkça bu yeni sosyoloji dalına giderek açılmaktadır.

Endüstri sosyolojisi bağımsız bir disiplin dalı olmakla birlikte, bu defa, endüstrileşmenin toplumsal ilişki ve etkileşim süreçlerinde yol açtığı değişimlere, endüstri işletmelerinin örgütlenme biçimlerine bu biçimlerin toplumsal dokularda yol açtığı değişimlere daha yoğun bir ilgi göstermeye başladığını görüyoruz. Bu noktada yeni bir alt disiplin ayrışması belirir ve çalışma sosyolojisi ortaya çıkar.

³ Türkdoğan, O., Sanayi Sosyolojisi, Ankara, 1981, s. 19-20.

Hiç şüphe yok ki, çalışma sosyolojisinin ortaya çıkışı sadece endüstri sosyolojisindeki ayrılmaya bağlanamaz. Endüstri sosyolojisi yanında diğer sosyoloji dallarının;örneğin, hukuk, siyaset, göç, kent, vb. sosyoloji disiplinlerindeki değişmelerin etkisi olduğu kadar; başta sosyoloji ve sosyal siyaset olmak üzere, sosyal psikoloji, işletmecilik, ergonomi vb. bilim dallarının kaydettiği değişimler ve ilerlemeler de çalışma sosyolojisinin bağımsız bir disiplin kimliğine ulaşmasında etkili olmuşlardır.

Günümüz batı literatüründe çalışma sosyolojisini iş ilişkileri sosyolojisi ya da çalışma ilişkileri sosyolojisi gibi terimlerle ifade etme eğilimi yaygındır⁴. Kanaatımızca bu, çalışma sosyolojisinin anlamsız bir daraltımıdır. Zira, iş ilişkileri sosyolojisi ile tamamen endüstri ilişkileri alanında bir kapsam çizilmektedir. Benzer fakat daha genişçe bir kapsama sahip olan diğer isimlendirme ise, çalışmayı etkileyen diğer toplumsal süreçleri göz ardı etme tehlikesini haizdir. Bu iki hükmümüzü kısaca açıklayalım.

Çalışma sosyolojisi salt iş ilişkileri sosyolojisine indirgenemez. Daha doğrusu, böylesine dar bir kapsam çizildiğinde sadece endüstri ilişkilerinin bir parçası görünümünde kalır. İş yanında, anomi, yabancılaştırma, sosyal çözülme, meslek, sosyal organizasyon, iş bölümü, sosyalleşme, sosyal entegrasyon, sosyal sınıflar gibi kavramlar bu daraltımda fonksiyonlarını önemli ölçüde yitirirler⁵. Bu kavramlar odak noktasında yer almadığı müddetçe bağımsız bir çalışma sosyolojisinden sözedilemez.

Çalışma sosyolojisi sadece çalışma ilişkileri sosyolojisi olarak da isimlendirilemez. Bu defa iş ilişkilerinden geniş bir kapsam söz konusu olmakla birlikte; çalışma ilişkileri ile doğrudan bir etkileşim içerisinde bulunmayan etkenler ve oluşumlar ilgi alanı dışında bırakılmış olmaktadır. İşletmecilik bilimi sınırlarını pek aşmayan, makro sosyolojik faktörleri göz ardı eden bir yaklaşımdır.

Hem iş ilişkileri sosyolojisi, hem de çalışma ilişkileri sosyolojisi orjin itibariyle endüstrileşme süreci çerçevesinde kalan yaklaşımlardır. Oysa, çalışma sosyolojisinin bilim sahnesine çıkışı her ne kadar endüstri devrimi sonrasında gerçekleşmiş ise de, günümüzdeki kapsamı sadece endüstrileşme ile sınırlandırılmaz bir genişliktedir. Çalışma ilişkileri kavramının işçi-işveren ilişkileri kapsamından daha geniş olması gibi, çalışma sosyolojisi de endüstri olgusundan daha geniş bir perspektifi haizdir.

Çalışma sosyolojisinin endüstri sosyolojisinden doğmasına rağmen, ondan daha geniş bir çerçeveye sahip oluşu onun kural dışı bir özelliğidir. Çalışma

⁴ Örneğin, J. D., Reynaud' un çalışması: İş Uyuşmazlıkları Sosyolojisi (Çev. A. Güzel- A. R. Okur) İstanbul, 1986

⁵ Dikkat edildiğinde; bu kavramların bazıları genel sosyolojiden bazıları da diğer sosyoloji dallarından çalışma sosyolojisine geçmiş yada ortaklaşa kullanılan kavramlardır.

kavramı işçi ile işverenin ortak paydaşını oluşturan "iş" den daha geniştir. Bunu birazdan açacağız. Şimdilik, şu kadarını da ifade edelim ki; "iş" kavramında profesyonelite olmazsa olmaz bir ön şartını teşkil eder. Oysa, çalışmada bu, bir zorunluluk değildir.

1.2. "Çalışma" nın Evrimi:

Sosyal tarih boyunca "çalışma" kavramına bakış büyük bir değişim geçirmiştir. Bu değişme, topluluk ya da toplumların zaman, mekan, teknoloji anlayışlarının, maddi ve manevi kültür kodlarının, sosyal gelişme düzeylerinin ve anlayışlarının, iç ve dış iletişim biçimlerinin bir fonksiyonu olmuştur.

Tarih boyunca ekonomik yapı dönüşümleri diğer unsurlarla birlikte toplumların çalışma anlayışı üzerinde etkin olmuşlardır. Örneğin, göçebe, avcı-toplayıcı bir topluluğun zaman-mekan anlayışı bir ayrışma içerisinde değildir. Günübürlük üretim-tüketim sürecinin egemen olması, topluluk üyelerinin sürekli olarak yer değiştirmeleri vb. faktörler onların çalışma zamanı ile serbest zaman ayrımı yapmalarına imkan vermez. Zira, egemen zihniyet düzeyinde böylesi bir ayrıma müsait bir yapılanma yoktur.

Her toplum yada topluluğun kendi kültür kodları içerisinde akıp giden bir oluşum olduğu hususunu göz önünde tuttuğumuzda ilksel topluluklarda ekonomik faaliyetlerin folklorik öğelerle iç içe olduğunu farkedebiliriz. Dahası, iktisadi faaliyet ile oyun arasında hiçbir ayırım yoktur.

"İlkel toplumlar çalışmanın bir oyun kadar doğal olduğunu kabul etmekteydiler. Boş zamanlar ve çalışma arasında bir ayrıma gitmemekteydiler. Çalışma ve oyun kelimeleri genellikle aynı anlamda kullanılmaktaydılar, çünkü yaşamlarını sürdürebilmek için gerekli temel gereksinimlerini karşılamak amacıyla zamanlarının çoğunu çalışarak geçirmektedirler"⁶

Göçebe toplumların yerleşik hayata geçmesi ile birlikte çalışmanın derin bir anlam kaymasına uğradığını görürüz. İşbölümü, artı-ürün, mülkiyet gibi oluşumlar çalışma anlayışında farklılaşma getirmiştir⁷. Toplulukların kendi dışındakilerle ilişkilerinde onları yok etme yerine, esir alma, onları çalıştırma anlayışının egemenlik kazanması bu değişime kaynaklık etmiş olmalıdır. Çünkü; önceki toplum formunda birlikte çalışma tek ilke idi. Yeni sosyal örgütlen-

⁶ Akat, İ., Endüstri Toplumbilimi, İzmir, 1984, s. 31.

⁷ Aslında, avcılık toplayıcılıktan daha sonraki bir safhadır. İlk işbölümü bu safhada gerçekleştirilmiştir. Evvvela toplayıcılıkta, birlikte hareket edebilmekle beraber herkes kendi başına toplayıcılık yaparken; bu safhadaki avcılık, ortak çalışmayı ve ortak paylaşmayı getirmiştir. "Avcılık bir yandan kadımlarla erkekler arasında bir ekonomik işbölümü yaratırken, öte yandan, çalışma alanında erkekler arasında işbirliğini, toplumsal alanda ise kadın-erkek birliğini pekiştirmiştir" (Şenel, A., İlkel Toplumdan Uygur Topluma, Ankara, 1982, s. 52-54).

mede ise öncelikle topluluk içerisinde bir yeni hiyerarşi anlayışı doğdu. Bir yandan da tarım ihtiyaç fazlası üretimi mümkün kıldı. İhtiyaç fazlası üretim çalışma zamanının kısalmasını sağladı. Böylece serbest zamanların ortaya çıktığı görülmektedir.

Serbest zaman olgusu ile birlikte; esirleri çalıştırma, başkalarını çalıştırma gibi yeni zihni formlar oluştu. Çalışma olumsuz bir mana kazandı. Üstelik, bu yeni anlam çok uzun bir süre devam etti. Annales Okulu mensubu ünlü tarihçi L. Febvre çalışmanın latinedeki kökeninin üç çatalı bir alet (Tripalium) ile işkence yapmaktan geldiğini; çalışmanın (travail) 17. yüzyılda dahi "sıkıntı, bitkinlik, acı çekme ve aynı zamanda aşağılanma" manalarına sahip olduğunu söyler⁸.

Yerleşik toplumla birlikte kölelik düzenine geçilmesinde herhalde esirlerin büyük rolü olmuştur. Aristo'nun "süfli yaratıklar" diye adlandırdığı esirler çalışmak suretiyle hem hayatta kalmaya, hem de acılarını dindirmeye çalışmışlardır. Esirlik ve kölelik istenmeyen statüler olduğu için, bu statülerin mütemmim cüzünü oluşturan çalışma toplumsal hiyerarşinin üst basamaklarında bulunanlar için kaçınılması gereken bir husustu. Kölelik, insan üzerinde mülkiyet demektir. Eski Yunan ve Roma'da kural olarak köleler ve esirler çalışır, hür insanlar yönetim, savaş, güzel sanatlar gibi faaliyetlerde bulunurlardı. İbarrola'nın belirttiğine göre, Aristo '(ki; o, köleliği mübah sayar) "dokumacıların mekikleri kendi kendilerine işledikleri gün" köleliğin son bulacağını ifade etmişti⁹.

İlkel toplumdan yerleşik topluma geçiş ile çalışmaya ilişkin değer kaybı çok uzun bir süre devam etmiş olmakla birlikte, bu kaymanın niteliği hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Yeterli bilgi için yeterli malzeme, yeterli malzeme için de teknolojik gelişimin tarihsel analizini yapmak gerekmektedir. "... aynı zamanda bir alet edevat, bir iş araçları tarihi yapmadan, bir çalışma tarihi'nin yapılamayacağını ve zaten yapılamadığını kaydetmek gerekir"¹⁰. Dolayısıyla çalışmaya ilişkin bir inceleme teknolojiyi bir analiz unsuru olarak değerlendirmek zorundadır. Bu bakımdan endüstrileşme çalışma ilişkisine biraz aşağıda değineceğiz.

Her toplumda maddi ve manevi kültür kodları o toplumun egemen zihniyet yapısının temel etkenlerini oluştururlar. İnsanlık tarihinin uzunca bir döneminde maddi kültür unsurlarında oldukça sınırlı düzeyde gelişmeler olmuştur. Örneğin, aralarındaki çok uzun zaman farkına rağmen Napolyon ve Sezar aynı tekerlekli arabaya bindiler. Üretim teknolojisi özü itibarıyla organik

⁸ Febvre, L., Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler (Çev. M.A. Kılıçbay), Ankara, 1995, s.110.

⁹ İbarrola, J., Ekonomi Politik Yabancılaşma ve Hümanizm, (Çe. K. Somer), İstanbul 1987, s. 43. Akat, s. 26.

¹⁰ Febvre, s. 112.

enerjiye dayalı olduğu için, teknik gelişme kısıtlı kalmıştır. Maddi kültür unsurlarındaki farklılaşma sürekli enerji tasarrufunu, daha doğrusu verimlilik artışını sağladı. Çalışma ilişkilerinde farklılaşma maddi kültürdeki farklılaşmadan daha yoğun bir dönüşüm geçirdi. Çünkü, manevi kültür kodlarında meydana gelen değişimler çalışma zihniyeti üzerinde etkili oldu. Üç semavi din de çalışmayı yücelten ilkeler getirdiler. Örneğin; İslamiyet her fırsatta çalışmanın bir fazilet olduğunu, alinterinin kutsallığını belirtmiştir. Hristiyanlar bazı manastırları işyerine dönüştürdüler. Böylece yerleşik hayata geçişin ardından yaşanan anlam kayması bir manada bertaraf edildi. Bu bakımdan hem İslam ulularının hem hristiyan azizlerinin hemen tamamının aynı zamanda birer meslek sahibi olmaları anlamsız değildir¹¹.

İnsanlık tarihinde durağan hiçbir toplum olmamıştır. Değişim hızı yüksek ya da düşük toplumlar olmuştur. Bu hususda çalışma zihniyeti açısından asıl olarak manevi kültür kodlarının daha etkin olduklarını söyleyebiliriz. Örneğin hurafeler, boş inançlar bazı toplumların çalışmaya bakışını derin bir şekilde etkileyebilmişlerdir. Peygamberi tüccar olan bir dinin mensupları arasında sonradan yayılan "Teraziye doğru tartan kırk yıl yanacak" hurafesinin çalışma mentalitesini etkilemesi doğaldır.

Batı toplumları açısından çalışma olgusuna bakışı etkileyen çok önemli bir gelişme Calvin'ci protestanlık olmuştur. Böylece, tıpkı İslami özdeki değer hükümleri gibi, hristiyanlıkta da yararlı çalışmanın adeta bir ibadet mertebesine yükseldiğini görüyoruz. Böylece çalışmak salt maddi ihtiyaçları karşılamaya yönelik bir çaba olmaktan çıkıp, Allah'ın emirlerine uymanın bir aracı haline getirilmiştir.

Calvinist felsefe insanın Tanrı önünde kişiliğini çalışmak suretiyle gösterebileceğini (kanıtlayabileceğini) ifade eder. Bu husus protestanların ekonomik modernleşmeye (sanayileşmeye) daha çabuk uyum sağlamaları sonucu getirdiği gibi, onlar vasıtasıyla yeni dünyaya da taşınmasını sağlamıştır. Calvinizmin katı bir fatalizm içerisinde bulunmasına rağmen¹² çalışmayı çok sıkı bir şekilde teşvik etmesi ilgi çekicidir. "dünyevi işlerde başarı ve yasal kazanç" sağlamak ilahi bir görev statüsüne yükseltiliyordu¹³. Dahası, "...çalışma, ibadetden ve duadan da önce gelmesi gereken ve herşeyin üstünde tutulması lâzım gelen bir

¹¹ Çalışmaya ilişkin mentalite değişimi için bkz. Akat, s. 34 vd. Aynı şekilde L Febvreden yapacağımız alıntı bu hususu açıklıyor; "... tıpkı Aristoteles'in tanrısı gibi, Yahudi-hristiyan geleneğinin tanrısı da aylak olmayıp çalışandır; aynı şekilde Eski ve Yeni Ahitlerdeki kahramanlarda elleriyle çalışmaktadırlar. ... Bizzat İsa'nın kendi, elleriyle çalışan bir duvarcı veya marangoz değil miydi..." (Febvre, s. 116).

¹² "Calvinciliğin özünde Tanrının büyüklüğü görkemliliği karşısında insanın güçsüzlüğü, çaresizliği ve günahkarlığı yatar." Davran, Z., "Reformlar" Çağdaş Kültürün Oluşumu (Ed., Z. Davran, A. Denkel, A. Kuran, J. Parla), İstanbul, 1986, s.39.

¹³ Davran, s.39, 41

din görevi ..." olarak takdim ediliyordu¹⁴. Bilindiği üzere protestanlık ile kapitalizm arasındaki ilişki M.Weber'in temel tezini teşkil etmiştir¹⁵. Weber protestan ahlakının sürekli çalışmayı çok sıkı tasarrufu ve yatırımı emrettiğini bu ilkelerin kapitalist zihniyet ile örtüştüğünü ifade eder. Günümüzde gerçekten protestan ülkeler zengin; fakat birer tasarruf toplumu değil, tüketim toplumdurlar. Üstelik süregelen protestan inancına rağmen. O halde olgun kapitalizm (veya, bazı yazarlara göre sanayi toplumu) formları ile protestanizm arasında bire bir ölçeğinde ilişki yoktur.

Çalışmanın evriminde iç ve dış iletişim (sosyal ilişki ve etkileşim) biçimlerinin de fonksiyonu bulunmaktadır. Örneğin zamanımızda demokratikleşme olarak ifade edilen siyasi modernleşme hareketlerinin başarısının ekonomik modernleşmeye de bağımlı olduğu, bu ikinci tür modernleşmeyi sanayileşme hareketinin oluşturduğu bu hususun bir ifadesidir. Demokratikleşme sürecini kitle iletişiminden ayırabilmeye imkan yoktur. Özgür ve yaygın iletişim sağlıklı demokratikleşmenin temel şartlarından birisini oluşturur. Zamanımızın endüstrileşmiş ve demokratik siyasi bünyelere sahip toplumlarının aynı zamanda iletişim dokusunun en güçlü olduğu ülkeler oluşları sebepsiz değildir. Çalışma mentalitesindeki değişimler ile iletişim süreçleri arasındaki ilişkileri daha ileride göstereceğiz.

Sanayileşme, demokratikleşme, iletişim ağlarının gelişmesi bir manâda modernleşme süreci olarak isimlendirilebilir. Modernleşme sosyal gelişmenin adeta tek kelime ile ifadesidir. İleride göreceğimiz gibi; ana hatları itibariyle iktisadi büyüme, orta sınıflaşma, sosyal entegrasyon gibi, başlıklarla tasnif edilebilecek olan bu kavram (sosyal gelişme) çalışma mentalitesi ile karşılıklı bir etkileşim halindedir. Bu etkileşimin boyutlarını ilgili bahislerde vereceğiz.

Anlaşıldığı üzere, çalışma mentalitesinin evrimi sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel tarihî gelişim sürecinde büyük zikzaklar çizmiştir. Batı Avrupa'da, yaklaşık sekiz yüz yıl hüküm süren "esnaf cemiyetleri" sosyo-ekonomik ve kültürel dokunun iskeletini teşkil ettiler. Bir mesleki tekel oluşturan birlikler O. Türkdoğan'a göre "...ekonomik bir örgüt olarak ortaçağ kent düzeninin en tipik örneğini teşkil eder. Faizi olduğu kadar, fazla kazanç kısmını da reddeden ve bunu kilisenin denetimine bırakan bu esnaf birlikleri veya loncalar, her türlü yeniliğe, buluşa kapalı, geleneksel ve tutucu kuruluşlardır."¹⁶ İlginç olan dönemin dini ağırlıklı sosyal ikliminin çok tipik -dini orjini de haiz- bir örneğini

¹⁴ Akat, s.33.

¹⁵ Hükümlerin mevcut gerekçelerin noksan olduğu (çünkü orjinal metinde dipnotları asıl metinden daha fazladır) tercümesi: Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (çev.Z.Anuo.a) İstanbul, 1985. Weber'in görüşleri ve değerlendirilmesi için ayrıca bkz. Türkdoğan, a.g.e., s.183 v.d.

¹⁶ Türkdoğan, s. 53.

oluşturmasına rağmen, loncaların dönemini çalışma mentalitesindeki olumsuz dokuyu bertaraf edememeleridir. Daha doğrusu toplumsal dokunun yeknesaklığına mukabil, mental dokunun karmaşıklığını korumasıdır. Yine Febrev'e atfen belirtelim:

"Eskiden zenaatkar, çiftçi sıfatları "aşağılık" sayılmaktaydı. Yaşlı Loyseau, Esnaf İncelemesi (1613) adlı kitabında "zenaatkarlar, elleriyle çalışanlar ve aşağılık kişiler olmakla ün salmışlardır" diye yazmakta ve "bu nedenle aşağılık ve iğrenç olan her şeye zenaatkar deriz" diye eklemektedir. ... Evet bunlar 1613'te yazılmışlardır. Fakat bundan üç yüzyıl sonra bunlar emekçi sıfatıyla süslenmişlerdir. ...işkence çalışmadan yola çıkılmış, sevinç içinde çalışmaya ... ulaşılmıştır"¹⁷. Demek ki; Batı Avrupa'da orta zamanlar çalışmanın en yoğun anlam kaymasına neden olduğu zamanlardır. İslamiyetin çalışmaya verdiği önemi burada açıklamayı gereksiz görüyoruz. Orta çağ Avrupa'sında bir halk şarkısının şu sözleri o dönemin çalışma şartlarının ağırlığından ziyade sosyal eleştirinin varlığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir:

Adem yeri kazdığı zaman
Havva yünü eğirdiği zaman
Asilzade nerede idi?

Çalışma kavramına ilişkin mentalite dönüşümünün temel çizgisi çalışmanın zorunlu bir angaryadan bir ödev düzeyine yükseltilmesi olarak ifade edilmektedir. Yukarıdaki paragraflarda Püriten ahlakın böylesi bir anlayış ile örtüştüğünü görmüştük. İnsanlık tarihinin ilerideki dönemlerinde çalışmaya ilişkin tavrı alışlar büyük ölçüde çalışılan zamana, çalışılan mekana bağlı olmuştur. Engels'in marksizmin klasiği olan eserinde (İngiltere'de Emekçi Sınıflarının Durumu-1844) tasvir edilen şartlardaki bir çalışma ortamını kim ister? Aynı şekilde J. Kuczinski'nin dilimize de çevrilen İşçi Sınıfını Tarihi isimli kitabında tasvir ettiği bir tür maden köleliği diyebileceğimiz şartlar, ki, çalışma dışı hayatın dahi selamlaşma ritüellerine varıncaya kadar çalışma hiyerarşisine göre düzenlenmesi, kimsenin arzu etmediği şartlardır.

Çalışma mentalitesinde olumlu saymak gereken dönüşüm, çalışmanın bir ödev şuuru ile karşılanmasıdır. Ödev şuuru ile karşılanması, zamanla akli şuurla karşılanmasına dolayısıyla rasyonalitenin yerleşmesine yönelik olan dönüşümdür. Çağdaş endüstri toplumları bu mânâda, çalışmanın rasyonalize edildiği toplumlardır.

¹⁷ Febvre, s. 115-116. Elleriyle çalışanların sosyal bakımdan alt hiyerarşi basamaklarında yer almaları çok sonraları Halbwachs'in teorisinde karşımıza çıkacaktır. Halbwachs sosyal sınıfların madde ile ilişkileri ve çerçevesinde belirler. Madde ile sürekli temas halinde olanlar alt, daha sınırlı teması olanlar orta, hiç temas olmayanlar üst sınıf teşkil ederler. Bu konuda bkz.. Fındıkoğlu, Z.F. "İçtimai Sınıflar " ayrı bası, İstanbul, 1964, s.140.

"İnsanın yaşam yazgısı gereği olan "çalışma" dediğimiz eylem ve davranışı; onun yaşantısının önemli bir parçası olarak, her şeyden önce bir ödevdir. Çalışmanın bu niteliği ideal bir amaca yönelik olmasından, bu çabanın insanın kendi kendisinin ve ailesi için bir geçim kaynağı olmasından ve gösterilen bu çaba ile ortaya konan değerlerle topluma ve insanlığa yararlı hizmet sunulmasından ileri gelmektedir. İnsanda oluşan ödev bilinci; çalışmayı ideal amacına yönelten, işe ve insan emeğine tinsel ve törebilimsel değerini kazandıran temel öğedir.

Ödev bilinci önceleri dinsel Ahlak'da bir inanç olarak gelişmiş, kültür ve uygarlık düzeyi yükseldikçe ussal bilince dönüşmüştür"¹⁸.

Ödev bilinci olarak çalışmanın dini faktörlerle ilişkisinin yeknesak bir ilişki olmadığını, dinî etkenlerin en güçlü olduğu zamanlarda dahi çalışmaya ilişkin normların büyük farklılıklar gösterdiğini biliyoruz. O halde; insanları çalışmaya iten asıl faktörün, en azından ilk faktörün maddi ihtiyaçları temin arzusu olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında toplumsal normlar ve değerler de etkili olmalıdır. Maddi ihtiyaç içerisinde olan bir insan öncelikle kendini, ihtiyaçlarını düşünmek zorundadır. Zaten ihtiyaçlar hiyerarşisinin (Maslow) ilk basamağı bu değil midir? Ardından toplumsal normların, kültür kodlarının çalışmamayı kınaması aylıklık olarak görmesi v.b. çalışma bilincinin doğmasında etkili olur. Bu bakımdan sosyal kontrol mekanizmalarının niteliklerinin, etkinlik düzeylerinin çalışma mentalitesi üzerinde büyük fonksiyonu vardır. Örneğin imeceye katılmayanın köy kamuoyunca dışlanması bu hususun bir yansımasıdır.

Şüphe yok ki; endüstri devrimi çalışmanın biçiminde olduğu kadar, mentalitesinde de değişimlere yol açtı. Horoz sesinin yerini fabrika düdüğünün alması,¹⁹ zaman şuurunun oluşması, ikincil, örgütlü, soğuk, dolaylı ilişkilerin egemen sosyal ve ekonomik ilişki biçimlerini oluşturması, yoğun ücretlileşme süreci v.b. hususlar çalışma biçimlerinin değişmesine yol açtı. Toplumsal yapıdaki temel ekonomik ünitenin tarla olmaktan çıkıp fabrika şekline dönüşmesi mekânî bir farklılaşmayı beraberinde getirdi. Örneğin, işyerleri ile ikametgâhların birbirlerinden ayrılması, teknoloji, zaman şuuru v.b. faktörlerle birlikte çalışma mentalitesini etkilemiştir.

Çalışmanın evriminde endüstrileşmenin etkisi önceki sosyal evrim dönemlerinden çok daha baskındır. Örneğin çalışma sosyolojisinin üç büyük ismi olarak gösterebileceğimiz E. Durkheim, K. Marx ve A. Gorz'un kavrama ilgileri daha ziyade endüstri devrimi sonrasında aldığı biçimlere ilişkindir. Fakat,

¹⁸ İzveren, A., Toplumsal Törebilim (Sosyal ahlak), Ankara, 1980, s. 242.

¹⁹ Deyim H. Freyer'e aittir.

ileride yeri geldikçe değineceğimiz gibi, her üç yazar da aynı olguyu değişik perspektiflerden, değerlendirmişlerdir. Örneğin E. Durkheim toplumsal işbölümü isimli doktora tezinde -ki bu eser çalışma sosyolojisinin ilk klasığı sayılmalıdır- Smith ve Tönnies'den farklı bir şekilde iş bölümünü sosyal gelişmenin odak noktasına yerleştirir. Cemiyetlerin işbölümü sayesinde organik bir dayanışma içerisinde olduklarını belirtir. Cemaatden cemiyete, bir toplumsal formdan diğerine geçişi dayanışma biçimindeki farklılaşma ile ifade eder. Durkheim, sanayileşmeyi sosyolojist bir perspektiften incelediği için, işbölümünün olabildiğince ileri götürülmesinin toplumsal saadetin artmasına hizmet ettiğini ifade eder²⁰. Aşağıda çalışma sosyolojisinin temel kavramları bahsinde yeniden değineceğimiz Durkheim'in çalışma sosyolojisinin kurucularından olduğunu söyleyebiliriz.

Marx'ın çalışma sosyolojisinin en etkin bir siması olduğunda kuşku yoktur. Sınıf savaşını toplumsal tarihin dinamiği olarak görmesi, bu bağlamda manifestonun başlangıç ve bitiş cümleleri dahi onun hakkındaki hükmümüzün bir kanıtıdır. Aynı şekilde, kendi içinde sınıf kendisi için sınıf ayrımı onun çalışma olgusuna bakışını yansıtır.

Gorz'a gelince; Gorz post-modern topluma geçiş sürecinde çalışan sınıfların özellikle de işçi sınıfının yaşadığı değişimi anti-marxist bir jargon ile ifade etmektedir. Çalışma ilişkilerindeki dönüşümün marxist tezlerin öngörüsünün çok dışında olduğunu ifade eder.

Her ne olursa olsun her üç düşünürde çalışma sosyolojisine ilişkin bir incelemede ayrıntısı ile değerlendirmek gereken fikirler ileri sürmüşlerdir. Genel olarak, söyleyebileceğimiz şudur: E. Durkheim pozitivist sosyolojizm perspektifinden çalışmanın toplumsal dayanışma biçimlerine etkisi üzerinde sınırlı bir biçimde durmuştur. Onun, toplumu bireylerle değil, bireyleri toplumla açıklamaya yönelik temel bakış açısı, örneğin yabancılaştırma gibi çalışma sosyolojisinin önemli bir terimini kısmen göz ardı etmesine neden olmuştur. Marx ise çalışma ilişkilerini, bu ilişkilerin bir görünümü olan işbölümü biçimlerini, Durkheim gibi sadece analiz etmekle kalmamış; bu ilişkileri toplumsal tarihin ekonomik doku değişimine paralel bir görüntüsü değil, siyasi egemenliğin üretim biçimlerinden yansıyan özü olarak görülmüştür. Yani, çalışma sosyolojisi Marx'da ve Marxist literatürde adeta siyasi projeksiyonun başlangıç noktasını teşkil eder. A. Gorz ise öncelikle Durkheim ve Marx sonrasında çalışma ilişkilerinde yaşanan çok köklü dönüşümlerin çok dikkatli bir izleyicisidir. Aynı zamanda marxist literatür ile amansız bir mücadele halindedir.

Her ne olursa olsun, her üç düşünür de çalışmanın sanayi çağında aldığı

²⁰ Gezgin, M.F., Sosyal Yapı Açısından Genel Sosyoloji-Köy Sosyolojisi İlişkileri, İstanbul, 1997, s. 75.

biçim üzerinden analizlerine başlamaktadırlar²¹. Burada son olarak çalışmanın evriminin, endüstrileşmeyle birlikte endüstri öncesi toplum formlarının tamamından çok büyük bir farklılık gösterdiğini belirtmeliyiz.

"Çalışma olarak adlandırdığımız şey modernliğin bir icadıdır. Çalışmayı tanıma, uygulama, bireysel toplumsal hayatın ortasına yerleştirme tarzımız, sanayileşmeyle birlikte icaret edilmiş, ardından genelleştirilmiştir.. Gerçekte çağdaş anlamda çalışma fikri ancak imalât kapitalizmiyle ortaya çıkar. O zaman yani XVIII. Yüzyıla kadar "çalışma" terimi (labour, Arbeit, Lavoro) tüketim maddeleri veya yaşamak için gerekli olan ve ertesi güne bir şey bırakmadan gün be gün yenilenmesi gereken hizmetleri üreten serflerle gündelikçi işçilerin yaptıkları işi belirtiyordu. Buna karşın, satın alanların genellikle kendilerinden sonraki nesillere devrettikleri dayanıklı, biriktirilebilir nesnelere imal eden zanaatçılar "çalışmıyorlar", "uğraşıyorlardı" ve "uğraş"larında kaba işleri yerine getirmek için çağrılmış, ağır işler gören vasıfsız kimselerin "emeği"ni kullanabiliyorlardı. Sadece gündelik ve vasıfsız işçiler "çalışmaları" karşılığı ücret alıyorlardı; zanaatkarlar, birlik ve lonca denen mesleki sendikalar tarafından belirlenen bir barem üzerinden "eserleri" karşılığında ücret alıyorlardı."²² Günümüzün en ünlü çalışma sosyologlarından birisi olan Gorz'un tahliline göre çalışmanın ekonomik rasyonalizasyonu (iktisadi akılcılaştırılması) ile bugünkü anlamında çalışma anlayışı gerçekleştirilmiştir. Üstelik, bu akılcılaştırma süreci ile sadece ekonomik bir rasyonalite örneğinin üretim etkinliklerinin daha metodik ve prodüktif kılınması ile sınırlı bir sonuca ulaşılmadı. "Bir devrim oldu; bu, yaşam tarzının, değerlerin, toplumsal ilişkilerin ve doğayla ilişkinin alt üst oluşu; daha önce asla var olmamış bir şeyin kelimenin gerçek anlamıyla icat edilmesiydi. Üretken faaliyet anlamından, güdülenimlerinden ve hedefinden kopup basit bir ücret kazanma aracı haline geldi. Hayatın bir parçası olmaktan çıkıp "hayatını kazanmanın" aracı oldu. Çalışma zamanı ve yaşama zamanı birbirinden ayrıldı; çalışma aletleri, ürünleri emekçininkinden farklı bir gerçeklik kazanıyordu ve başka biri tarafından alınan kararlarla yönlendiriliyordu. Birlikte "uğraşmanın" tatmini ve "yapmanın" zevki sadece paranın satın alabileceği tatminler yararına ortadan kaldırılmıştı. Başka deyişle, ancak işçi üreticinin işçi tüketicieye, yani tükettiği hiçbir şeyi üretmeyen, ürettiği hiçbir şeyi de tüketmeyen toplumsal bireye dönüştürülmesi... Bu birey için çalışmanın esas amacı bütün olarak toplumsal makine tarafından üretilen tanımlanan malları satın alabilecek kadar kazanmaktır"²³. Anlaşıyor ki; Gorz'un çok net bi-

²¹ Bilindiği üzere; Durkheim Toplumsal İşbölümü isimli doktora tezinden sonra, İntihar isimli araştırmasını yayınladı. Bu eserde dahi çalışma sosyolojisine ilişkin malzeme bulunmaktadır.

²² Gorz, A. İktisadi Akılın Eleştirisi (Çev. I. Ergüden), İstanbul 1995, s. 25, 28-29.

²³ Gorz, s. 36.

çimde açıkladığı gibi, endüstri devrimi sonrasındaki çalışma bu devrimin ihtiyaç duyduğu ve ürettiği insan tipinin bir örneğidir. Rekabetçi, muhteris, imâl etmeyen çalışan, uçsuz-bucaksız maddi hırslara sahip bir insan. Yani, bir tür homo-economicus²⁴. A. Gorz; çalışmanın iktisadi akılcılaştırılmasının sanayi kapitalizminin gerçekleştirilmesi gereken en güç amacı olduğunu belirtir.

Weber'e atfen sanayi çağı öncesi çalışanlarının çalışma mentalitesinin sundan ibaret olduğunu belirtir"... mümkün olduğunca fazla çalışarak günde ne kadar kazanabilirim diye değil, bugüne kadar kazandığım ve gündelik ihtiyaçlarımı karşılayan 2,5 markı kazanmak için ne kadar çalışmalıyım..."²⁵ Anlaşıldığı üzere sanayi öncesi çağın küçük işletme çalışanında dahi son derece munis ve kanaatkar bir mental yapı vardı. Bu yapının yerini sanayi sonrasında rekabetçi ve muhteris bir kişilik aldı. İşte bu noktada, tekniğin manevi formülasyonundaki büyük değişim ile insanın (çalışanların) mental yapısındaki dönüşüm örtüşmektedir²⁶. Sanayi çağı öncesi teknik anlayışında egemen olan "yapmak istediğim bir şeyi yapabilmeliyim" kaygısı idi. Yani; insanın teknik ile ilişkisi, öncelikle belirlemiş olduğu amacını mevcut tekniği daha rafine hale getirerek nasıl gerçekleştirebileceği hususunda düğümliyordu. Amaç öncelik taşıyor, araç ona uygun, kolayca gerçekleştirilmesini mümkün hale dönüştürülüyordu. Oysa sanayi çağı tekniğinde önemli ve öncelikli olan araçtır. Önce çok güçlü bir araç bulunur. Sonra, bu araç ile hangi yepyeni amaçlara ulaşılabileceği düşünülür. Bu araç genellikle muazzam bir enerji kaynağıdır.

Sanayi çağında çalışmanın evrimi kuşku yok ki, sınırlı bir düzeyde kalmadı. Bir dizi yönetim teorisinin ortaya çıkışında bu evrimin rolü oldu. Ancak bizi işletme bazlı yaklaşımlar değil, makro sosyolojik dönüşümler ilgilendiriyor. İşbölümü ile olgun endüstri toplumunda çalışma mentalitesinin evriminde rol oynayan ve sosyal gelişmenin unsurları olan diğer olgular ilgilendiriyor.

Orta sınıflaşma ve sosyal bütünleşme bu olguların başlıcalarıdır. Bunlara ilaveten; demokratikleşme şeklinde toplumsal yapıda ortaya çıkan siyasi modernleşme ile siyasi yönetim zihniyetinde meydana gelen köklü dönüşümler ve kitle iletişimindeki gelişmeler de önemlidir.

²⁴ "Çağlar boyu insanlığı, moda olan değer yargılarının ışığında belli tip insanlar simgelemişlerdir. Rönesansın entellektüel insanı "Kapitalizm ve Marxizm'in" ekonomik insanı gibi" (Kaynak T. Organizasyonel Davranış, İstanbul 1990, s.121)

²⁵ Gorz, s.35

²⁶Türkdoğan, s.42

1.3. Çalışma Sosyolojisinin Temel Kavramları

1.3.1. İşbölümü

Çalışma sosyolojisinde temel kavramları olarak işbölümü, sosyal sınıf ve tabakalar ile yabancılaşma üzerinde durulacaktır. Kuşku yok ki örgüt, liderlik, sendika v.b. kavramların da çalışma sosyolojisinde temel terimlerinden oldukları ifade edilebilir. Ancak buradaki amaç mikro sosyolojik boyutu değil, makro sosyolojik boyutu itibariyle çalışma sosyolojisi kavramlarını, seçici bir şekilde ve sosyal gelişme ile kitle iletişimi ilişkilerini de ele almaya imkan verecek biçimde açıklamaktır. İlk olarak işbölümü kavramını seçmemiz; sosyal sınıflar ve tabakalar ile yabancılaşma diğer kavramlarımızı açıklamak için bu kavramın zaruri oluşundandır.

R. Köing'in belirttiği üzere; sosyolojik açıdan işbölümü ciddi olarak on sekizinci yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir. Smith ve Ferguson konuya ilk eğilenlerdir. 18. Yüzyılın sonlarının aynı zamanda endüstri devriminin başlangıcına tekabül etmesi ekonomik farklılaşma ile işbölümü arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Gerçekten A. Smith için işbölümünün cazibesi, daha çok üretimi mümkün kılmasında yattığı halde, Ferguson için işbölümü sosyal farklılaşmaları ön plana çıkaran bir araç görünümündedir. Bu görüşü savunurken işbölümünün üretim artışına yol açması hususunu inkar etmemekte; fakat bu olguyu -Durkheim gibi- dayanışmanın bir strüktürel tipi olarak değerlendirmektedir. Yani, Smith işbölümünü üretim maksimizasyonu gibi salt ekonomik bir zaviyeden değerlendirirken; Ferguson, Durkheim'a öncülük eden biçimde sosyolojik bir yaklaşım sergilemektedir." Ferguson ağırlıklı olarak işbölümünü meslek farklılığı ve mesleki uzmanlaşma olarak görmekteydi."²⁷

İşbölümü insanlık tarihinde toplayıcılık dönemi ile başlamış olmakla birlikte, ekonomik faaliyet gelişip çeşitlendikçe; bir başka deyişle, artı ürün elde edilip, ürün türlerinde de artışlar gerçekleştikçe işbölümü toplumsal hayatın -sadece ekonomik hayatın değil- zaruri bir veçhesini oluşturmuştur. Gerçekten "... işbölümü ilkel toplumlardan günümüz toplumlarına kadar mevcut olagelmıştır. Bu mevcudiyetin nitelikleri toplumun dışı açıklığı, teknolojik seviyesi, kültürel nitelikleri başta olmak üzere pekçok faktöre göre değişen bir hususi-yete sahiptir. Fakat, her halükarda iş bölümü olgusu bir toplumun sosyal organizasyonun, giderek sosyal yapısının tahlilinde en mühim araç hüviyetini taşımaktadır."²⁸ İktisat biliminin klasiklerden olan Milletlerin Zenginliğinde işbölümü önce tamamen müsbet bir değerlendirmeye tabi tutulmuş, son bölümlerde ise

²⁷ Köing, R. Arbeitscilung "Soziologie (hrsg. R. Köing), Frankfurt am Main, 1967, s.31-32.

²⁸ Gezgin, s.89.

mahzurlarına değinilmiştir. Smith bu eserinde sadece teknik işbölümünü ince-ler. Bilindiği üzere teknik işbölümü, bir çalışanın bir işin sadece bir bölümü üzerinde iktisadi faaliyette bulunmasıdır. Yani, teknik işbölümünde önce iş parçalanır, sonra parçanın sorumlusu belirlenir. Sosyolojik bakımdan son safha-da parçalanma sırası çalışanın zihni yapısına ve ruhi kimliğine gelir. Sonuç daha sonra görüleceği gibi yabancılaşmadır. İlginç bir şekilde; Durkheim da ilk eserinde işbölümüne olumlu bir değer atfında bulunurken, dahası toplumsal bütünlüğü işbölümü ekseninde etrafında mümkün bir olgu olarak değerlendirirken; ikinci eseri olan intihar da²⁹ işbölümünün daha yoğun ve rafine olduğu kent-lerde bu tür sosyal yapılara özgü anomik intihar oranlarının yüksekliği, kendisi-ni tıpkı Smith gibi işbölümünün faydaları ve sakıncaları hakkında daha ayrıntılı değerlendirmelere sevk etmiştir.

İşbölümünün tarım sektöründe temelde cinsiyet esasına dayalı ve kısmen mesleki nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Tarımın ekonomik bakımdan gele-neksel sektör olması ile geleneksel toplumsal yapıların temel iktisadi faaliyet biçimini oluşturması hususları örtüşen realitelere aittir. Geleneksel toplumsal yapı-ların örneğin köylerin, cemaatlerin esas itibarıyla yaş, cinsiyet, aile ve akrabalık bağlarına dayalı sosyal organizasyon biçimlerine sahip olmaları onların daha sağlıklı sosyal ilişki ve etkileşim sistemlerine de sahip olmalarını mümkün kıl-dığı gibi, aynı zamanda bir çalışanın bir mesleğin tüm kısımları hakkında kade-me kademe bilgi sahibi olması anlamına gelen mesleki işbölümü tipinin bu tür toplumsal yapılarda mevcut olması sonucunu da getirmiştir. Her ne kadar sos-yal işbölümünü "Sosyal işbölümü toplum içindeki fonksiyonların kişilere sağ-lanması anlamını taşır"³⁰ şeklinde tanımlayanlar bulunmakta ise de; asıl olarak bu işbölümü türünü, toplumsal norm ve değerlerin işbölümü anlayışına makro ölçekde yansımaları olarak görmek doğru olur.

Toplumsal norm ve değerler bireylere toplumsal hayatta makul addettiği roller (sosyal rol) verir. Bu rollerin iktisadi meşguliyet biçimlerine yansımaları, kanaatimizce sosyal işbölümünün kaynağını oluşturur. Bu manada sosyal işbölümünün bir toplumda işbölümü anlayışının temel formlarını verdiğini söyleye-biliriz. Örneğin, bazı iktisadi faaliyet biçimlerinin bir cinsiyete tahsisi yahut Osmanlı-Türk toplumu örneğinde gördüğümüz gibi, bazı aşiretlerin iktisadi mono-kültür çerçevesinde üretim hayatına katılıp, mübadele ile azami ekono-mik tatmin yoluna gitmeleri sosyal işbölümünün ilk formlarından olmalıdır³¹.

²⁹ Durkheim, E., İntihar (Çev. Ö. Ozankaya), Ankara, 1986.

³⁰ Dönmezler, S., Sosyoloji, İstanbul, 1990, s.345.

³¹ Eröz, M., İktisadi Sosyolojisine Başlangıç, İstanbul, 1982, s. 192-196'da belirtildiğine göre; geleneksel toplumlarda işbölümü cinsiyet ve yaş kategorileri yanında, aşiretlere, maharet ve ustalığa, dini-mistik esaslara ve çeşitli imtiyazlara göre de şekillenmektedir.

Sosyal tarihin ileri basamaklarında cinsiyete dayalı işbölümü anlayışı yavaş yavaş dini inançlardan koparak varlığını sürdürmeye başlar. Artık erkekler daha ziyade toplum hayatına yönelik işlerde kadınlarsa ev çerçevesindeki işlerle meşgul olurlar. Sosyal tarihin daha ileri dönemlerinde kadınların yeniden ev-dışı işlerde yoğun bir biçimde çalışmaya başladıklarını görürüz. Örneğin endüstri devrimi kadınları –ve hatta başlangıçta çocukları da– sinai üretim biçimine çekmiştir. Zamanla himayeci zihniyetin teşekkülü ile en azından işin ağırlığı işbölümü anlayışının değişmesinde etkili olmuştur³². O halde, sosyal işbölümü anlayışının sosyal gelişme süreçleri ile bire bir ilişkili bir anlayış olduğunu ifade edebiliriz. Dahası, milli çapta manevi kültür kodları, inançlar ve hatta lokal değerler sosyal işbölümünün relativist bir karakteri haiz olmasını sağlamaktadır. Yani, bu tür işbölümü subjektif bir nitelik taşır.

Cemaatden cemiyete geçiş, kentleşme, endüstrileşme, iktisadi faaliyet hacminde ve çeşitlerinde artış işbölümü anlayışını bir yandan daha karmaşık bir yandan da nesnel hale gelmiştir, Modern zamanların ve toplumların işbölümü anlayışı ile geleneksel zamanların ve toplumların işbölümü anlayışı arasındaki temel farklılık bu noktada düğümlenmektedir.

Gerçi, sanayi öncesi olgun tarım toplumlarının ekonomik dokusu sinai üretimi tamamen dışlamış değildir. Manifaktür, küçük sanayi, el ve ev sanatları gibi üretim biçimleri tarımdan farklı işbölümü anlayışını gerektirmektedir. Hatta, sosyal işbölümü anlayışında belirgin bir yumuşamayı ve dönüşümü de sağlamıştır. Çünkü, ekonomik doku farklılaşmasının sosyal yapıyı etkilemesi; bu bağlamda değer, norm ve zihniyet dokularında dönüşüme neden olmaları kaçınılmazdır. Tüm bu faktörlere rağmen endüstri öncesi toplumda egemen işbölümü anlayışı, sosyal işbölümüdür. Bahsettiğimiz üretim biçimlerinin gerektirdiği mesleki işbölümü ancak yeni oluşan kentlerin esnaf zümrelerinde mevcut olmuş; esnaf birlikleri bu işbölümü anlayışının sıkı savunucuları-koruyucuları olmuşlardır.

Teknik işbölümü işbölümünün modern ve rafine biçimini oluşturur. Bu işbölümü türünde işin olabildiğince parçalanması ve çalışanın sadece kendisine gösterilen kısım ile ilgili bilgi, yetki ve sorumluluğa sahip olması esastır. Endüstri devriminin standart, seri ve kitlevi üretim anlayışı bu tür işbölümü anlayışını zorunlu olarak ekonomik yapıya egemen kılmıştır. Sosyologları asıl ilgilendiren bu tür işbölümünün yarattığı psiko-sosyal bozukluklar ve toplumsal yapıda yol açtığı sarsıntıdır. Sosyal çözülme, anomi, yabancılaşma-insanın işine, yakın çevresine, giderek topluma uyum sağlayamaması süreçlerinde temel faillerden biri olarak teknik işbölümü gösterilir.

³² Gezgin, s. 66.

1.3.2. Tabaklaşma

1.3.2.1 Tabaklaşmanın Ana Hatları

Yerleşik hayata geçişin artı ürün, mülkiyet hakkı gibi yeni kavramlara yol açtığını belirtmiştik. Yerleşik hayata geçiş insan topluluklarında daha evvel çok belirgin olmayan içsel farklılıkları pekiştirici bir etki yaptı. Hiyerarşik ve giderek yeknesaklığını kaybeden bir yapılaşma ortaya çıktı. Yöneten yönetilen farklılaşmasından başlayan bu ayrışmanın çalışma ilişkilerinin evriminde oynadığı role daha evvel değinmiştik. Bu rol, bir önceki kavramımız işbölümünde somutlaşan bir dizi farklılık görünümünün de başlangıcı olmaktaydı. Nitekim, sosyal işbölümünde somutlaşan bir dizi farklılık görünümünün de başlangıcı olmaktaydı. Sosyal işbölümünden, mesleki işbölümüne oradan teknik işbölümüne uzanan süreç söz konusu farklılaşmalar açısından adeta bir çarpan-hızlandırıcı etkisi yapar ve toplumsal dokularda giderek daha bir net hale gelen ve kavranması, kavramlaştırılması toplumsal analizlerde yararlanması kolay, dahası zorunlu, bir dizi değişimleri getirdi. İşte sosyal tabaklaşma, bu değişim dizisinin önemli bir elemanını oluşturmaktadır ve hem genel sosyolojinin hem de iktisat, endüstri, çalışma ve siyaset sosyolojileri başta olmak üzere, hemen hiçbir sosyoloji dalının vazgeçemediği bir kavramdır. Sosyal yapı ve sosyal değişim gibi genel sosyolojinin iki temel boyutu da bu kavramı kullanmak zorundadır.

"Sosyolojide tabaklaşma, ekonomistlerin "kıt kaynaklar" dedikleri toplumdaki değerli maddi ve manevi-saygınlık nüfuz v.b. bireyin konumunu yükseltecek nitelikteki tüm şeylere ulaşmayı yöneten araç anlamına gelmektedir. Toplumun sosyal tabakalara bölünmesi sosyal yapının en önemli özelliğidir. Bilinen bütün toplumlar üyelerini kendilerince geçerli kabul edilen bir ölçüte göre mertebelendirmek eğilimindedirler."³³ Sosyal tabakalaşmanın iktisadi siyasi ve kültürel boyutları, bu kavramın çok boyutluluğunu temel bir niteliği olarak değerlendirme sonucunu getirmektedir³⁴.

Sosyal tabakalaşma sosyal pozisyonların yukarıdan aşağıya sıralanmasını ihtiva eden bir sosyolojik kavramdır. Güç, mülkiyet, lüks ve imtiyazlara sahip olma hayat tarzınız keyfince belirleyebilme gibi özellikler bu bakımdan üst sosyal tabaka mensuplarının özellikleridir. Buna mukabil, alt tabakalar oldukça katı çalışma ilişkilerinin ve bağımlılık biçimlerinin baskısı altındadırlar. Anla-

³³ Eserpek, A., Sosyoloji, Ankara, 1980, s.193.

³⁴ Örneğin, F. Parkin, B. Barber'a atfen "toplumsal tabakalaşmanın çok boyutlu olması temel önemdedir" diye yazar. ("Toplumsal Tabakalaşma" -Çev. F. Berktaş- Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi (Derl. T. Bottomore, B. Nispet, Ankara, 1990, s.616). Aynı makalede çok boyutun analizinde sınıf ve statü, mülkiyet, devlet, etkinlik, toplumsal cinsiyet gibi terimlerin kullanılabileceği belirtilir.

şıldığı üzere sosyal tabakalaşma sosyal sınıflar kadar belirgin ve net değildir³⁵. Lundberg, Schrag ve Larsen'a göre "Tabakalaşma bir halkın aralarında ayrıcalık, sınırlılık, ödül ve yükümlülük bakımlarından farklar bulunan, kendi içlerinde bir ölçüde uyumlu iki veya daha çok tabakaya bölünmesi olarak tanımlanabilir. ... Tabakalaşma, etkileşmeleri sınırlandırmak eğilimi gösterir bir tabaka içindeki belli türden etkileşmeler, tabakalar arasında olduğundan daha çoktur"³⁶.

Sosyal tabakalaşma konusunda literatürü en çok etkileyen iki düşünür çatışma sosyolojisinin en önemli isimleridir: K. Marx ve M. Weber. Parkin'in belirttiğine göre sırf anti-Marxist bir jargona sıkı sıkıya bağlanabilmek için Amerikan sosyolojisi Weber in görüşlerini bizzat bu görüş sahibine "Ben Weberci değilim." dedirtecek ölçüde farklılaştırarak kullanmıştır.³⁷ Weber ile Marx'ın tabakalaşma konusundaki zıtlaşmaları tabakalaşma analizinde hangi araçların kullanılacağı noktasında düğümlenmektedir. Marx'ın teorisinde merkez noktasını sınıf çatışması teşkil ettiği için; Marx tabakalaşma analizini sadece sınıf kavramı çerçevesinde yapmıştır. Yani; salt ekonomik egemenlik karakterini içeren bir tabakalaşma teorisine; daha doğru bir ifade ile sosyal sınıf ve sınıf savaşı teorisine sahiptir. Buna karşılık Weber daha rafine bir tabakalaşma teorisini ileri sürmüştür. Sosyal sınıfı tamamen göz ardı etmeksizin, sınıftan ziyade statü üzerinde durmuştur. Verilen statülerin yerini kazanan statülerin aldığını belirtmesi, onun daha dinamik ve çok boyutlu bir tabakalaşma savunucusu –dahası kurucusu– olduğunu gösterir. Ona göre; statü ya da sınıftan (ki, bunların her ikisi de tabakalaşma analizleri araçlarıdır) sadece birisi üzerine dayalı araştırmalar toplumsal gerçeklerle her zaman bir örtüşme içerisinde olmayabilirler, "...sınıflar genel ekonomik sarsıntı ya da bunalım koşullarında başlıca yada siyasal bakımdan önemli toplumsal oluşumlar olma eğilimi göstermekte, buna karşılık statü grupları görece istikrar ve toplumsal düzen dönemlerinde gelişmektedirler"³⁸. Anlaşıldığı üzere, Weber sosyal tabakalaşmanın birden fazla analitik unsura sahip olduğunu, toplumların sosyo-ekonomik durumlarına göre unsurlardan birinin ön plana çıktığını ifade etmektedir. Sosyal tabakalaşmaya böylesi çok sebepli - çok yönlü bir yaklaşımın daha bilimsel olduğu en azından çağımız sosyal bilim anlayışına ve realitesine daha uygun olduğu söylenebilir.

1.3.2.2. Tabakalaşma Dinamikleri

Her toplum ve topluluklarda üyeler arasında prestij bakımından farklılıklar bulunur. Aynı şekilde üyeler statüleri itibarı ile birbirlerinden farklı konum-

³⁵ Fürstenberg, F. et. al., Die Lehre von der Gesellschaft, (HRSG. G. Eisermann) Tübingen, 1969, s.95.

³⁶ Lundrberg, Schrag, Larsen; Sosyoloji, C. I, Çev. Ö. Ozankaya, ss.377-378.

³⁷ Parkin. s.618.

³⁸ Parkin. a.g.c., s.634.

lardadırlar. Ekonomik bakımdan bir eşitsizlik vardır. Güç ve otorite üyeler arasında farklı biçimlerde dağılmıştır. Çünkü üyeler farklı mevkilere, farklı gelir ve meslek guruplarına, dinlere mensup olabilirler. İçinde yaşadıkları toplumda bir etnik yada siyasal azınlığa mensup yada bir farklılaşma kategorisi olabildiği takdirde cinsiyetleri itibarı ile ayrışabilirler. Dikkat edilirse bu faktörler ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal, cinsel (biyolojik) ve hatta antropolojik nitelikleri haiz olabilmektedir. Bir başka deyişle bu faktörlerin her biri; zaman ve mekan boyutunda, bir toplumda egemen kültür kodları; dayanışma, iletişim, etkileşim biçimleri, teknolojik ortam ve düzey gibi sosyolojik relativizme kaynaklık teşkil edebilen hususlar dikkate alınmak kaydı ile tabakalaşma biçimleri üzerinde etkide bulunurlar.

Bu faktörlerin her birisine ilişkin çok sayıda analitik örnekler verilebilir. Amacımız aşmamak için burada günümüz çalışma sosyolojisinin en ilginç alanlarından birini oluşturan yurtdışı istihdamından vereceğimiz bir örnekle yetinmek; ardından başlıca kriterlere kısaca değinmek istiyoruz. Yurt dışında çalışan bir işçi aynı zamanda farklı faktörlerin etkisiyle iki ayrı tabakaya mensup olabilir. Örneğin çalıştığı yabancı toplumda itibar –ve genellikle de gelir– hiyerarşisinin en alt basamağıdır. En somut ve ölçümü kolay tabakalaşma kriterini oluşturan sınıf açısından baktığımızda alt sosyal sınıf üyesidir. Çalıştığı toplumun en alt kademesini oluşturan yerli işçilerin daha gerisinde yer alır; böylelikle onları yukarıya doğru itmiş, daha net ifadesiyle sırtına almış olur³⁹. Oysa, aynı işçi, aynı yabancı toplumda bir alt kültür grubu olarak kendi yurttaşlarından oluşan topluluğun son derece itibarlı bir üyesi konumunda bulunabilir. Bu defasında, gelir dışı faktörler onun hiyerarşik konumunda rol oynamıştır. Ancak; bundan önemlisi aynı kişinin, kendi milli toplumundaki tabakalaşma piramidi içerisindeki konumudur.

Dış göç ziyadesiyle "ekonomik" amaçlı olduğu için yabancı işçinin kendi toplumuna dönük hedefi kelimenin tam anlamıyla sınıf atlamaktır; yani sosyal hareketlilik. Bu husus özellikle birinci kuşak yabancı işçiler açısından son derece belirgin bir olgudur. Çünkü; onların amacı, ikinci kuşağın aksine, yabancı toplumda yaşamak ve çalışmak değil; sadece çalışmaktır⁴⁰.

Tabakalaşma kriterlerinden en çok kullanılan, statü, güç-otorite ve sınıftır. Bir tanıma göre; toplumsal statü "belli bir toplumsal mevkiide bulunan kimselere tanınan prestij ve şeref derecesini...." ifade eder⁴¹. Ülgen Oskay ise kavramın net bir tanımının yapılmadığını belirtir; "kesin ve acık bir tanıma yapılm-

³⁹ Hemen her ülkenin yabancı işçi istihdamına ilişkin yasalarında yerli iş gücünün korunması amacı bazen çok açık bir biçimde bazen örtük olarak ifade edilir.

⁴⁰ Bu hususda bkz.: Gezgin, M.F., İşgücü ve Avusturyadaki Türk İşçileri, İstanbul, 1994

⁴¹ Lundberg-Schras, Larsen, C. I, s.181.

mamakla beraber statü kavramı bir yaşam biçimiyle bütünleşmiş kendine özgü davranışlar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Statü farklılaşması üzerinde oluşturulan tabakalaşma sisteminin, genellikle toplumda yaygın bir biçimde kabul edilmiş olan prestij farklılaşmasından kaynaklandığı savunulmaktadır. Örneğin toplumda özenilen ve saygı uyandıran bir yaşam biçimi statü farklılaşmasında ölçüt olarak kabul edilmektedir⁴². Statünün prestij temelinde açıklanması, gelirin değil itibarın ön planda tutulduğunu göstermektedir. İtibar kişiliğe sıkı sıkıya bağlı bir husustur. Bu açıdan; örneğin ekonomik bakımdan oldukça üst sınıfta yer alan biri kişi, prestij ve itibar, dolayısıyla statü bakımından oldukça alt bir konumda bulunabilir⁴³.

Eserpek'in belirttiği gibi; statü subjektif faktörlere bağlı bir görünüm arzedebilir⁴⁴. Örneğin dini yaşayışın çok sıkı sosyal kontrol mekanizmaları ile denetlenmekte olduğu bir toplumda ibadet ritüellerini yerine getirmekten kaçınmak kişinin düşük bir sosyal statüde kalmasına neden olur.

Statü kavramı üzerinde yoğun bir biçimde duran Weber bilindiği üzere sosyal gelişimin ileri basmaklarında modern toplumun özelliklerinden biri olarak verilen statülerin yerini kazanılan statülerin almasını gösterir. Bu husus statüyü hem bir ölçüde subjektifirmede, hem de aile ve akrabalık eksenini (ki, bunlar geleneksel toplumların sosyal organizasyon eksenlerindedir) yerine eğitim, beceri ve başarı gibi kişisel niteliklere bağlı kılmaktadır. "Sınıf tabakalaşması, üretim ve mülkiyet ilişkilerine, statü tabakalaşması ise özel hayat tarzlarına temsil ettiği tüketim biçimlerine göre belirlenir"⁴⁵. Bu cümledeki tüketim subjektif bir anlayış çerçevesindedir. Zaten Weber, aynı eserde, statüye dayalı onur anlayışına değinir, bu anlayışın statü grubu üyelerine ekonomik kazanç sağlama faaliyeti izni vermediğini belirtir. Yine Weber'e göre "Her teknolojik gelişme ve ekonomik dönüşüm, statü tabakalaşmasını tehdit eder ve sınıf tabakalaşmasını ön plana çıkarır"⁴⁶. Buradan anlaşılıyor ki, tabakalaşma ve sınıf sosyal gelişmenin tüm unsurları ile bağlantısı olan kavramlardır.

Tabakalaşmanın statü tipini bazı yazarlar almanca karşılığı olan "stand" kavramı ile karşılamaktadırlar. Esasen almandadaki schichtung terimini stand'ın yumuşatılmış bir şekli olarak da anlamak mümkündür. Asıl zorluk bu iki kelimenin bazen birbirinin yerine kullanılıyor olmasıdır. Kemerlioğlu'nun belirttiği üzere; stand hem; "imtiyazlı tabaka" hem "meslekî zümreler birliği" manasını

⁴² Oskay, Ülgen; Sosyolojik Düşünce Tarihi, C.I, İzmir, 1990, s.37.

⁴³ Örneğin servetinin kaynağının gayrimişru olduğuna ya da sefih bir hayat sürdürdüğüne dair yaygın kanaat sahibi olunan kişiler.

⁴⁴ Eserpek, s.200

⁴⁵ Weber, M., Sosyoloji Yazıları (Ed., H.H. Gert - W. Mills), Çev. T. Parla, İstanbul, 1987, s.188.

⁴⁶ Weber, s. 188-189.

beraberce ihtiva etmektedir. Keza T. Çağatay'da tabakayı mesleki zümreler birliği olarak ifade ettiğini belirtmektedir⁴⁷.

Anlaşıldığı üzere sınıf çatışması geleneği olmayan, ya da bunu sosyoloji literatüründe en azından yaygın bir şekilde gözardı edebilen Amerikan sosyolojisinde daha yumuşak bir hiyerarşi sistematiği tercih edilirken; bu geleneği haiz ve literatüründe genişçe yer kaplayan Avrupa sosyolojinde oldukça katı bir hiyerarşi sistematiği bulunmaktadır. Bu farklılık dilenirse siyasi gerekçelerle de izah edilebilir. Fakat, burada bu yön konuyu ilgilendirmemektedir.

Gerçekten tabakalaşmayı daha yumuşak bir çerçevede takdim eden Amerikan sosyolojisi geleneğinde (kuşku yok ki, C.W. Mills bu geleneğin dışındadır) tabakalaşma terimini tercih edilip; statü, güç-otorite sınıf kriterlerinde bir ifade biçimi kullanılırken Alman sosyoloji geleneğinde daha katı olan kast, stand ve sınıf ayrımı tercih edilmektedir. Bu ayrımın en iyi yorumcularının başında Weber gelmektedir. Aslında Weber tabakalaşma konusunda Marx'ın bazı temel görüşlerine karşı değildir. Ekonomik faktörün sosyal sınıflaşmadaki önemini kabul eder, fakat tek faktör olarak görmez ve evrensel bir nitelik (zamandan ve mekandan münezze) atfetmez."

"...Marx'ın tersine, Weber toplumsal tabakalaşmanın başka iki boyutu daha olduğunu vurgulamıştır: iktidar ve saygınlık. Weber'e göre, toplumsal tabakalaşma biçimlerini yalnızca ekonomik etken değil, fakat onunla birlikte iktidar ve saygınlık birlikte belirler. En azından farklı toplumlar ve dönemlerdeki toplumsal tabakalaşma biçimlerinde ağırlıkları bakımından bu üç boyut değişik etkiye bulunurlar. Mülkiyet farklılıkları sınıfları, iktidar farklılıkları partileri ve saygınlık farklılıkları da statü gruplaşmaları veya tabakaları doğururlar."⁴⁸

1.3.2.3. Kast, Tabakalaşma ve Sınıf

Tabakalaşmanın sosyal hareketlilik bakımından kastdan daha güçlü, sınıftan daha zayıf olduğu açıktır⁴⁹. Kasta klasik örnek olarak Hindu sistemi verilir. Bu, dini esasa dayalıdır. Irk ayrımı esasına dayalı kast sistemi Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Afrika'da çok uzun bir süre mevcudiyetini sürdürmüştür.

Toplumsal tabakalaşmayı kölelik, zümre, kast, toplumsal sınıf ve statü

⁴⁷ Kemerlioğlu, Toplumsal Tabakalaşma ve Hareketlilik, Erzurum, 1990. s.25; Çağatay, Günün Sosyolojisine Giriş, Ankara, 1968, s.115.

⁴⁸ Kemerlioğlu, s. 9.

⁴⁹ Buradaki "tabakalaşma" terimi geniş anlamda değil, dar anlamda kullanılmıştır. Nitekim, kimi sosyologlar tabakaları evrensel; sınıfları bu olgunun özel bir biçimi olarak görürken; kimileri, sınıfları evrensel, tabakaları ise aynı sınıf içinde farklılaşmalar olarak değerlendirmektedir. Özellikle Amerikan sosyoloji geleneğinde birinci yaklaşım yaygın bir biçimde kabul görürken; Avrupa geleneğinde ikinci yaklaşım revaçtadır.

olmak üzere dört ana tipe ayıran Bottomore kast sisteminin genel özellik olarak ekonomik farklılaştırılmışlıkla sıkı sıkıya bağıntılı olduğu söylemekte, bir yandan da kirlenme kavramının⁵⁰ kast sisteminin temelini olduğuna ilişkin atıflarda bulunmaktadır. Ona göre konuya iki biçimde yaklaşılabilir: "tarihi olgular açısından yaklaşım; ve Hind toplumunda bulunan, başka toplumlarda ise bulunmayan faktör ya da faktörler açısından yaklaşım"⁵¹.

Kast sistemi bakımından Hindistan'daki durum ile Amerikan zencilerinin durumunun birbirinden önemli bir farklılık göstermediğini belirten Lundberg-Schrag ve Larsen'a göre "Bir kast, üyeleri belli bir toplumsal hiyerarşi içinde devamlı bir mevkiye sahip olan ve başka kategorilerle temaslarını sınırlandırılmış bulunan bir toplumsal kategoridir"⁵². Görüldüğü üzere en katı ve değiştirilemez hiyerarşi sistemi kastda bulunmaktadır. Yani, kast, doğuştan edinilen değiştirilemeyen bir statüdür. Ne varki, endüstrileşme ve kentleşme gibi evrensel süreçler, etkinliği artan iletişim araçlarının da yardımıyla bu sisteme zorlayıcı tesirlerde bulunmaktadır. Kast sisteminin aşınmaz katılığı ekonomik değil itibar hiyerarşisi bakımındandır.

Günümüzde ise, geleneksel tabaka biçimlerinde görülen temel karakteristiklerin ortadan kalktığı –en azından katılığını yitirdiği– dikkati çekmektedir. Bugün, ne kast sisteminde olduğu gibi aralarında aşılmaz duvarların olduğu hiyerarşik gruplardan, ne de XIX. yüzyıl Avrupa'sında görülen işçi sınıfı ve patronlar şeklinde dikotomik ve iktisadi düzlemdeki farklılıklar ve sınıf bilinci ve çatışması ile karakterize sınıflar tarzındaki hiyerarşik yapılanmadan söz edilememektedir. "İletişim çağı" da denilen günümüz toplumlarında, sosyal tabakalar dini veya siyasi ya da iktisadi faktörlerle, bunların hepsini içeren çok faktörlü bir yaklaşımla belirlenmekte; ayrıca, geçişkenliğin çok artmasından dolayı, "grup" olarak da değil, birer "kategori" olarak değerlendirilmektedirler.

Neticede, sosyal tabaka adı verilen kategorileri belirlemede en çok yararlanılan kriter "hayat üslubu" olmaktadır. Çünkü hayat üslubu, servet eğitim ve meslek gibi statü kriterlerinin fonksiyonu olarak beliren yaşama biçimidir.

Daha önce de değinildiği üzere, sosyal tabakalaşma gibi genel sosyolojinin olduğu kadar alt dallarının da vazgeçemediği bir konuyu bitirmeden önce ileride ayrı bir bölüm olarak inceleyeceğimiz iletişim ve kitle iletişimi ile yakından ilgili olduğu için, günümüz sosyal tabakalarının görüntüsü olan –bireylerin hangi tabakaya mensup bulduklarını gösteren– "hayat üslubu" üzerinde durmayı gerekli görüyoruz.

⁵⁰ Yüksek bir kasta mensup birine düşük bir kast üyesi tarafından dokunulursa bu bir kirlenme olarak görülmekte ve ancak dini ritüel niteliğindeki tedbirlerle bertaraf edilmektedir (Die Lehre von der Gesellschaft) (Keza, Çağatay, s.115.).

⁵¹ Bottomore, s.201.

⁵² Lundberg - Schrag - Larsen, s. 410.

Eke'nin belirttiği ve Öksüz'ün de benimsediği gibi, hayat üslubu ya da yaşama tarzı "barınma, beslenme, eğitim, giyim, sağlık, eğlence, haberleşme-ulaşım ve üyeler arası ilişkiler" şeklinde sıralanabilecek sekiz unsur gözönünde bulundurulurken açıklanabilir. Bireylerin toplum içindeki yerini belirleyen bu unsurlara yakından bakıldığında, ortak özellikleri gösteren bireyler arasındaki benzerliklerin öncelikle taklit biçiminde başladığı ve zamanla benimseme düzeyine ulaştığı, başka bir deyişle içselleştiği söylenebilir⁵³.

Çalışma sosyolojisinin yoğun ilgi duyduğu kavramlardan birisi de yukarıda yer yer değindiğimiz sınıftır. Her ne kadar genel manadaki tabakalaşma yani sosyal tabakalaşma sınıfı ihtiva etmekte, dar manada tabaka ise sınıf yakını bir kavram hüviyetinde ise de bu kavram üzerinde kısaca durmamızda yarar vardır.

Sosyal sınıflar en genel ifadesiyle "değişik itibar sahibi, nispeten kapalı grupları"⁵⁴ olarak tanımlanır. Ancak, itibarın kaynağı, kapalı olmanın kriteri gibi hususlarda ayrıntıya girildiğinde durum karmaşık bir hale gelmektedir. Lundberg-Schrag-Larsen'e göre sosyal sınıf "hem kendisi, hem de başkaları tarafından prestij, toplumsal ilişkiler, faaliyetler, mallar ve değer yüklemeleri bakımından nüfusun başka kesimlerinden farklı sayılan bir kesimdir"⁵⁵. Görüldüğü üzere sınıf bilinci unsurunu hiç dikkate almayan bu yaklaşım Amerikan sosyolojisi çizgisi içerisinde yer almaktadır. Gerçekten, sınıf kavramı marxist teorinin en önemli kavramlarından biri olmasına rağmen sistematik bir biçimde ifade edilmemiştir⁵⁶. Bununla birlikte sosyoloji literatüründe sosyal sınıf söz konusu olduğunda marxist olan - marxist olmayan ayrımı yapılması yaygındır. Biz de aşağıda Marx-Weber ayrımını aynı çizgide yapacağız. Bu hususu dikkate alan Ozankaya'nın tanımı şu şekildedir: "Marxçı kurama göre: Üretim güçlerinin belli gelişme aşamalarında üretim araçlarını ellerinde bulundurup bulundurma durumları, toplumsal işbölümü düzenindeki yerleri, zenginliklerini elde etmede kullandıkları araçlar ve bu toplumsal zenginliklerden aldıkları payın büyüklüğü bakımlarından birbirlerinden ayrılan, aralarında düşey devinim olanağı bulunan insan dümeleri"⁵⁷.

Tanımlardan anlaşıldığı üzere; Marxist yaklaşımın temelini üretim araçları üzerindeki mülkiyet olgusu oluşturmaktadır. Diğer unsurlar bunun türevleri düzeyinde kalmaktadır. Marxist olmayan tanımlar ise daha geniş bir perspektifi

⁵³ "Öksüz, E., Sosyal Gelişme, İst., 1986, ss. 28, 29; Eke, B., Yaşama Tarzı ile Gelir Seviyesi Arasındaki İlişki (Doktora Tezi), İst. 1979, s. 40.

⁵⁴ "Laroque, P., Sosyal Sınıflar (Çev. Y. Gürbüz), İstanbul, 1969, s. 9.

⁵⁵ "Lundberg-Schrag-Larsen, C.I, s. 379.

⁵⁶ "Bottomore, T., "Sınıf" (Çev. Ü. Altuğ) Marxist Düşünce Sözlüğü (Ed.T. Bottomore), İstanbul, 1993.

⁵⁷ Ozankaya, Ö., "Toplumsal Sınıflar", Temel Toplum Bilim Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1984.

haizdir. Gelir düzeyi kadar, hayat üslubu, toplumsal itibar gibi hususları da dikkate alarak bu perspektife ulaşmaktadırlar. Anlaşılan o ki; yukarıdaki biçimiyle Marxist anlayış bir sosyal sınıftan ziyade iktisadi sınıfı yansıtıyor. Zira, Marxist jargonun en önemli unsurlarından olan bilinç unsurunu kapsamamaktadır. Marx'ın ünlü "kendi içinde sınıf - kendisi için sınıf" ayrımı burada noksanlıktır. Bu noksanlık, yaklaşımı iktisadi sınıf düzeyine indirgemektedir⁵⁸.

Marx gibi Weber de sosyal sınıf konusundaki görüşleri iktisadi çıkara ağırlık tanır. Ancak, Weber'in bizatihi sınıflaşmanın kesifleştiği endüstri kapitalizminin ortaya çıkışı ile dini formlar (püritanizm) arasında ilişki kurduğu düşünülürse, onun sosyal sınıf olgusuna ne kadar geniş bir pencereden baktığı da anlaşılabilir olur.

"Bizim terminolojimizde sınıflar, sosyal topluluklar değildir; yalnızca toplumsal eylemin mümkün ve muhtemel temellerini temsil eder. 1) Bir grup insanın yaşam olanaklarının belli bir nedensel ögesi ortak ise, 2) bu ögeyi, mal sahibi olmak ve gelir sağlamak gibi salt ekonomik çıkarlar temsil ediliyorsa, 3) bu öge meta ve iş gücü piyasalarının koşullarında temsil ediliyorsa sınıftan sözedilebilir. Sınıf konumuna ilişkin bu noktaları kısaca şöyle ifade edebiliriz; Sınıf konumu, kişilerin mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantılar için sahip oldukları tipik olanaklar demektir."⁵⁹ Dikkat edilirse burada üretimden ziyade tüketim ekseninde iktisadi unsuru gözönünde tutan bir yaklaşım söz konusudur. Oysa, Marx iktisadi unsuru üretim araçları mülkiyeti ekseninde ele almaktaydı. Yani; birisi üretim imkanları eğrisindeki üretim araçları mülkiyetini diğeri tüketim imkanları eğrisinde sunulan arzın sahipliğini dikkate almaktadırlar.

T. Çağatay, Weber'in modern endüstri toplumunda dörtlü bir sınıf ayrımı yaptığını belirtir;

"a) İş vetiresinin mekanize edilmesi ve otomatlaşması nisbetinde bütün ücretli işçiler bir sınıftır.

b) Küçük burjuva zümresi ayrı bir sınıftır.

c) Mal ve mülk sahibi olmayan münevresler, mesleki bilgi ve kültür sahibi teknikler, iktisadi müessesat müstahdemleri ve memurin tabakası emsali, görülen bütün çeşitliliklerine rağmen bir sınıf telakki olunabilir.

ç) Mal ve mülk sahipleriyle imtiyazlılar zümresi."⁶⁰

⁵⁸ Esasen müphemiyet Marx'ın eserlerinde de mevcut. Bunun sebebi tek kriterli (iktisadi kriter) bir yaklaşım ile kendini sınırlamasından, bir başka deyişle toplumsal olgular yerine ideolojisini ön plana koymasındandır. Gerçekten Aron'un belirttiği gibi Manifesto'da ikili tasnifin yerini Kapitalin-tamamlayamadan bıraktığı üçüncü cildinde üçlü, Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim ile Fransa'da Sınıf Mücadelesi isimli eserlerinde ise sekizli sosyal sınıf tasnifi bulunmaktadır. (Aron, R., Sınıf Mücadelesi -Çev. E. Güngör-İstanbul, 1973, s.19-22)

⁵⁹ Weber, Sosyoloji Yazıları, s. 177.

⁶⁰ Çağatay, s. 118.

Görüldüğü üzere üretim araçlarının mülkiyetine sahip olma hiçbir şekilde sınıfların tesbitinde ana kriter hüviyeti taşımamaktadır. Çağdaş yaklaşımlar mülksüz sosyal grupları tek bir gruba da dahil etmemektedir. Beyaz yakalılar, teknisyenleri; sonraları Galbraith'in teknostrüktür, Sovyet sosyolojisinin intelejensiya, Dahrendorf'un bir mesleki salata olarak tavsif ettikleri sanayi toplumlarının mülksüz orta sınıflarını bir sosyal sınıf olarak değerlendirmektedirler.

1.3.3. Anomi ve Yabancılaşma

Çalışma sosyolojisinin temel kavramlarından olan anomi ve yabancılaşmaktan ilki üzerinde ağırlıklı olarak Durkheim, ikinci üzerinde de ağırlıklı olarak Marx ve takipçileri durmuşlardır.

Kuralsızlık ve normsuzluk anlamlarına da gelen anomi genellikle hızlı değişim süreçlerinde bir başka şekle dönüşüm vetirelerinde yani geçiş dönemlerinde görülür. Anominin temel özelliği; mevcut kuralların bağlayıcılık gücünü (yaptırım etkinliğini) yitirmesi yeni kurallara da intibak edilememesi yani yeni kuralların da benimsenememesi nedeniyle bir normsuzluk süreci yaşanmasıdır. Anomi kural ve norm yokluğundan kaynaklanan kargaşa, bunalım ve düzensizliktir.

Anominin bir diğer şeklide "bir toplumdaki mevcut kültürel değer ve sosyal amaçlar ile o toplumda yaşayan bireylerin sözkonusu amaç, değer ve kurallara uygun olarak davranma ve yaşama istekleri arasında belirgin bir farklılaşmanın ortaya çıkması sonucu toplumsal ilişkileri düzenleyen kural ve değerlerin aşınmasının doğurduğu karmaşa ve kuralsızlık durumu"⁶¹ olarak ifade edilmektedir. Lundberg-Schrag ve Larsen ise anomiyi "toplumca tasvip edilme-yen davranışın, toplumca tasvip edilen amaçlara ulaşmak bakımından geniş ölçüde zorunlu görüldüğü durum" şeklinde aktarmaktadırlar⁶². Anlaşıldığı üzere anomi en yalın manasıyla kuraldışı demektir.

Anomi kavramını sosyolojik teorisinin merkezi kavramlarından biri olarak kullanan Durkheim Toplumsal İşbölümü ve İntihar isimli eserlerinde değişik mecralarda anomiden söz etmektedir. Örneğin doktora tezindeki şu cümle onun anomiyi dayanışma noksanlığı ve ilişki düzensizliği manalarında kullandığını gösteriyor; "... bütün bu durumlarda, toplumsal işbölümü dayanışma doğurmuyorsa, organlar arasındaki ilişkiler düzenli değil demektir; bir anomi ortamında bulunmaktadırlar"⁶³ Tolan'a göre Toplumsal İşbölümündeki veriler şu üç halde (örnekler grubunda) anominin mevcut olduğunu gösterir:

⁶¹ Acar, M., - Demir, Ö., Sosyal Bilimler Sözlüğü, İstanbul, 1993, s. 30.

⁶² Lundberg-Schrag-Larsen; C. I, s. 451.

⁶³ Tolan, B., Çağdaş Toplumun Bunalımı, Ankara, 1980, s. 27.

- “– Ekonomi dünyasında iflasların çoğalması halinde
- Ekonomik faaliyetler içerisinde işveren-ücretli ilişkileri düzeyinde
- Bilimlerin aşırı parçalanması ve uzmanlaşması sonucu bilgi alanında”⁶⁴

Aynı şekilde İntihar'da üç örnek grubunda anonim varlığı belirtir:

- “– Ekonomik karışıklık ve düzensizlik dönemlerinde
- Yerleşik ve sürekli olarak ticaret ve sanayi dünyasında
- Evlenme sözleşmesi ile ilgili pozitif hukukun boşanmayı kabul etmesi halinde”⁶⁵

Görüldüğü üzere Durkheim ekonomik hayatın dinamizm kazanması ile dayanışma biçimlerinde aksaklıklar olacağı, bunun da anomiyi getireceği kanısındadır. Sosyolojinin bu büyük siması deyim yerinde ise saat gibi işlemin bir toplum hayal etmekteydi. Bu nedenle anomik oluşumların onu bu yeni bilimin saygınlığı konusunda şüpheye düşürdüğü söylenebilir. Ş. Mardin, bir anlamda Marx ile Durkheim'in bilim zihniyetlerinden söz ettiği bir makalesinde⁶⁶ Durkheim'in bilimsel tecessüsünden övgü ile söz eder ve Toplumsal İşbölümü araştırmasında ortaya çıkan sonuçların kendisini tatmin etmemesi nedeni ile İntihar araştırmasını yaptığını, aynı güdü ile Dini Hayatın İlkel Biçimleri çalışmasına yöneldiğini belirtir.

Durkheim bilindiği üzere dayanışma biçimleri aracılığıyla toplumsal dokuları ve bu dokulardaki farklılaşmaları açıklamak amacındadır. Özellikle İşbölümü bu amaca yönelik bir çalışmadır. Durkheim'in tezi, işbölümünün dayanışmayı sağlayacağıdır. Dayanışma sağlanamayan toplumun uzuvları arasında uyumsuzluk dahası karmaşıklık var demektir. Bu karmaşıklık anomidir⁶⁷.

Tolan'ın belirttiği gibi "Durkheim için anomi yeterince bütünleşememiş ve kuralları geçerliliğini yitirmiş bir toplumsal sistemin bir ifadesidir." Onun için anomi toplumla ilişki açısından önemlidir⁶⁸. Durkheim'in sosyolojizm akımının öncüsü oluşu bu hususu anlaşılır kılmaktadır.

Çalışma Sosyolojisi bakımından yabancılaşma, anomiden daha önemli bir kavramdır. Özellikle Marxist literatürde zaman zaman önemli tartışmalara yol açan bir kavramdır. G. Petroviçin, Marxist Düşünce Sözlüğüne yazdığı, felsefi boyuta ağırlık veren uzun makalesi bu hususun açık bir yansımasıdır⁶⁹.

⁶⁴ Tolan, s.28.

⁶⁵ Tolan, s.31.

⁶⁶ Mardin, Ş., "Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerine Bir Not", A.Ü.S.B.F.D., C. XIX, No. 3-4, Ankara, 1965.

⁶⁷ Kösemihal, N.Ş., Durkheim Sosyolojisi, İstanbul, 1971, s.76.

⁶⁸ Tolan, s.85.

⁶⁹ Petroviç, G., "Yabancılaşma" (çev. L. Köker) Marxist Düşünce Sözlüğü, İstanbul, 1993. Bununla birlikte bu çok önemli makalenin hiçbir şekilde ortodox marxist bir yaklaşımı içerdiği söylenemez.

İlginç olan yabancılaşmanın daha on dördüncü yüzyılda dini bir muhteva "Tanrı ile ilişkilerin kopması ya da koparılması anlamına..." gelmesidir. Günümüzde ise oldukça seküler bir anlama sahiptir"... insanın toplumla, çevresiyle, dünyayla ilişkilerinin olumsuzluğunu anlatmak için kullanmaktır."⁷⁰

Yabancılaşma kavramı çalışma sosyolojisi literatüründeki yerini büyük ölçüde Marx'a borçlu olmalıdır. Fakat, Marx bu konu ile fikirlerinin oluşum döneminde ilgilenmiş (1844 El Yazmaları) olgunluk döneminde ise kavramı terk etmiştir. İbarrola emeğin yabancılaşması teorisinin ekonomik bir kategori olmadığını ve kapitalist üretim biçiminin bilimsel bir açıklamasını yapmaya yaramadığını, bu nedenlerle "tıpkı Marx'ın 1850'li yıllarda yapmış olduğu gibi, ekonomik düzeyde yabancılaşmış emek teorisini bırakmak..." gerektiğini söyler⁷¹. Oysa, Grundrisse'nin 1973'de yayınlanması ile İbarrola'nın belirttiği, Althusser ve Bell'in de ifade ettikleri husus temelsiz kalmaktadır⁷². "Marx için yabancılaşma insanın gerçek özünden (varlığından) uzaklaşmak demektir .bu olgu insanın kendi doğasına ve içinde yaşadığı topluma yabancılaştıran emek süreci, işbölümü ve onların dayandığı özel mülkiyet ilişkisinden kaynaklanır."⁷³

Burada ilginç bir şekilde Durkheim'in anomisi ile Marx'ın yabancılaşması yakınlaşmaktadır. Zira, Durkheim, anomiyi toplumsal dayanışmayı tehdit edici ve iş bölümünün patolojik bir görünümü olarak tasvir ediyordu. Marx ise konuyu (işbölümünü) işçi açısından ele aldığıında, işbölümünün işçiyi bir makine konumuna indirgediğini ifade etmekteydi. P. Esin'in belirttiğine göre; arada sapsmalar olmakla birlikte, yabancılaşma ve anomi (Esin, kuralsızlık kelimesini kullanıyor) bir bakıma aynı sonla karşılaşırlar: "Marx'a göre yabancılaşma bireylerin kapitalist toplumdaki durumudur, Durkheim'a göre kuralsızlık toplumsal bir olaydır ve böylece dışarıdan ve zorlayarak bireylere yükümlenir."⁷⁴

Gerçek marxist yabancılaşma ekonomik alanı temel almak kaydıyla, ayrıca politik ve dini olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır. Burada bizi, kapitalist burjuva toplumunun ekonomik yapı özellikleri ile bağıntılanan ekonomik karakterli yabancılaşma ilgilendirir. Bu bağlamda iş marxist yabancılaşma teorisinin anahtarını oluşturur. Diğer iki kategori özel mülkiyet ve iş bölümüdür. Marx'ın yabancılaşmaya yol açtığını söylediği iş bölümü modern fabrika aşamasındaki iş bölümüdür. Zira, ancak bu safhada işçi iş aracını kullanma durumundan çıkıp, onun tarafından kullanılma durumuna girmektedir⁷⁵.

⁷⁰ Şenyapılı, Ö., Toplum ve İletişim, Ankara, 1981, s. 27.

⁷¹ İbarrola, s. 89.

⁷² Ergil, D., Yabancılaşma ve Siyasal Katılma, Ankara, 1980, s. 34-35.

⁷³ Ergil, s. 35.

⁷⁴ Esin, P., İş Bölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika, Ankara, 1982, s. 102.

⁷⁵ Bu kategoriler için bkz. Kızıltan, G.S., Kişinin Silinen Yüzü Çağımızda Yabancılaşma Sorunu, İstanbul, 1986, s. 20 vd.

"Marx'a göre komünizm-insanın kendi kendine yabancılaşması olarak özel mülkiyeti" ve bunun ayrılmaz unsuru olan iş bölümünü ortadan kaldırarak insanın "doğa ve insan, özgürlük ve zorunluluk birey ve tür ile çatışmasını çözen, tarihin probleminin çözüme ulaştığı, insanın toplumsal bir varlık olarak kendisine döndüğü pozitif bir hümanizmdir."⁷⁶

Görülüyor ki, marxist düşünceye göre yabancılaşma kapitalist toplumda insanın iş karşısındaki durumunda somutlaşmakta⁷⁷ bunun bir ifadesi olan iş bölümü anlayışından ve temelinde yatan üretim araçlarının özel mülkiyetinden kaynaklanmaktadır.

Yani ekonomik yabancılaşma yabancılaşmanın özüdür ve temeli özel mülkiyettir. Bu noktada marxist sözlükte Petroviçin yazdıkları büyük önem taşıyor"..... ekonomik yaşamın yabancılaşmadan kurtulması sorunu da sadece özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla çözülemez. Özel mülkiyetin devlet mülkiyetine dönüştürülmesi işçinin veya üreticinin durumunda esaslı bir değişiklik getirmemektedir. Ekonomik yaşamın yabancılaşmadan kurtulması ayrıca devlet mülkiyetinin de ortadan kaldırılmasını ve bunun gerçekten toplumsal mülkiyette dönüştürülmesini gerektirmektedir ve bu hedefe tüm toplumsal yaşamın dolaysız üreticilerin özyönetimine dayalı bir biçimde örgütlenmesi olmaksızın ulaşılamaz. Ancak üreticilerin özyönetimi, ekonomik yaşamın yabancılaşmadan kurtulması için gerekli bir koşul olsa da, kendi başına yeterli değildir. Böyle bir özyönetim, bölüşüm ve tüketimdeki yabancılaşmadan kurtulma sorunu otomatik olarak çözmektedir ve hatta kendi başına üretimin yabancılaşmadan kurtulması için bile yeterli değildir. Böyle bir özyönetim bölüşüm ve tüketimdeki yabancılaşmadan kurtulma sorununu otomatik olarak çözmektedir ve hatta kendi başına üretimin yabancılaşmadan kurtulması için bile yeterli bir koşul değildir. Üretimdeki bazı yabancılaşma biçimlerinin kökleri, bugün mevcut olan üretim araçlarının doğasında yer almaktadır, öyle ki, üretimin yönetimdeki basit bir değişiklikle ortadan kaldırılması olanaksızdır⁷⁸. Anlaşıldığı üzere insanın iş karşısındaki konumu dolayısıyla işbölümü üretim araçlarındaki mülkiyet biçiminden ziyade üretim organizasyonundan doğmaktadır. Eğer sanayi toplumu olmak özgün bir işbölümü anlayışını örneğin, olabildiğince rafine hale getirilmiş bir teknik işbölümü anlayışını zorunlu kılıyorsa, bu zorunluluk mülkiyet biçimlerinden bağımsız olarak etkinliğinin damgasını üretim biçimine vuracaktır. Devlet mülkiyetinin çözüm olmayışı konunun mülkiyetden ziyade üretimsel etkinliğin hangi tür işbölümü gerektirdiği hususunda düğüm-

⁷⁶ Kızıltan, s. 34-35. Aynı çalışmada müteakip sayfalarda marxist teori ve uygulamanın eleştirisi bulunmaktadır.

⁷⁷ Marxist literatür burjuvazinin de yabancılaşmış olduğunu ifade etmektedir.

⁷⁸ Petroviç, a.g.m.

lenmesine yol açmaktadır. Acaba bir işçinin Renault fabrikası ile Lada fabrikasında çalışması onun yabancılaşmasında hangi farklılığı getirebilir? Ya da getirmiştir? Teknik rasyonalizasyon, çalışmanın iktisadi rasyonalizasyonu sosyalist olsun kapitalist olsun her ikisi de sanayi toplumu ortak paydasında birleşen ekonomik modeller açısından hemen hiçbir farklılığa imkan vermemektedir. Nitekim, Gorz çalışmanın iktisadi rasyonalizasyonuna ilişkin olarak Weberin yazdıklarını değerlendirirken "hristiyan yerine komünist, tene tapınma yerine küçük burjuva bireyliliği, kutsal amaçlar yerine tarihin anlamı v.s. konulduğunda tarihsel olarak Stalincilikte, Maoçulukta ve Castroçulukta gelişen komünist ahlakın iyi bir tanımlanışını elde ederiz."⁷⁹ hükümüne varmaktadır. O halde başta Aron ve Bell olmak üzere bir dizi Batılı sosyolog tarafından savunulmuş Convergence teorisinin işbölümü ve ekonomik teknik rasyonalizasyon ortak paydasından kaynaklanan güçlü argümanlara haiz olduğunu ifade edebiliriz.

– Marx Sonrası Yabancılaşma

Marx sonrası yabancılaşma pek çok sosyal bilimcinin ilgisini çekti. Yabancılaşmayı çağdaş toplumda uyum probleminin kaynağına yerleştiren bir bakışın egemen paradigma konumuna yükselmesi bu ilginin alt yapısını oluşturuyor.

Yabancılaşmadan tamamen soyutlanarak ele alınması mümkün olmayan, dahası bazı yazarlara göre yabancılaşmanın bazı boyutlarını içeren önemi etrafında Durkheim tarafından başlatılan, amerikan sosyolojisinde Merton, Parsons gibi yazarlarca sürdürülen çalışmaları da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla sanayi toplumuna uyuma ilişkin her araştırma ister-istemez yabancılaşmayı da gözönüne alan bir araştırma olmaktadır. Kanaatimizce, sanai üretim biçimine ve sanai yaşam biçimine uyumu ele alan saha çalışmaları yoğunlaştıkça bu hususa ilişkin pratik çözümlere de yaklaşmış olacaktır. Bunların kuşkusuz daha kapsamlı incelenmesi gerektirir.

2. SOSYAL GELİŞME

2.1. Tanımlar ve Değerlendirilmeleri

Modernleşme ve sosyal gelişme günlük lisanda bir biri yerine sıkça kullanılan kavramlardır. Oysa modernleşme Rönesans sonrası Batı toplumlarının evrimini örnek alma hususunu içeren bir kavramdır. Dolayısıyla değer yargıla-

⁷⁹ Gorz, s. 44-45.

ryla daha yüklü bir kavramdır. Bizim burada ele alacağımız "Sosyal Gelişme" kavramı, kanaatimizce modern kavramının bir yandan muğlak, modayı çağırıştırır, vulgar bir terim olma özelliğine; bir yandan da Batı tarihinin aydınlanma sonrası dönemini kapsayan bir kesitini tefsir edici olma gibi olumlu yada olumsuz değer yargılarıyla karşılanabilecek anlamlarından kaçınmaya imkan verecektir.

Bununla birlikte sosyoloji kitaplarında sosyal gelişme konusunda nedense oldukça sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Bunun temel nedeninin kavramın dinamiklerinde yattığını, dahası, kavramın ne tanımında ne de buna bağlı olarak unsurları hakkında sosyologların tamamı bir yana, sosyoloji ekollerinde dahi "Consensus" bulunmayışı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, biz hem az sayıdaki tanımları vererek işe başlayacağız hem de bu tanımların eleştirisini yapmaya çalışacağız.

Sosyal gelişme kavramı, sosyal değişme terimi odak noktası kabul edilerek açıklanabilir. Gerçekten günümüzde değişmeye kapalı statik hiçbir toplum olmadığına göre, her toplum kendini oluşturan öğeleri ve ilişkileri sürekli biçimde yenilerken aynı zamanda toplumsal dengeyi de yeniden kurgulamış olmaktadır. İşte bu yeni "denge" eğer; önceki dengeye nazaran "daha bir istenir" en azından ideale daha bir yakın bulunur ise bu durumun bir sosyal gelişme göstergesi olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Dolayısıyla, sosyal gelişme en basit ifadesiyle bir toplumda "olumlu" değerlendirilen değişimlerdir. Bu bakımdan sosyal gelişme teriminin simetrisinin sosyal gerileme olduğunu söyleyebiliriz.

Öksüz'e göre sosyal gelişme hem kantitatif hem kalitatif nitelikleri bulunan bir kavramdır. Bu kavramdaik gelişmeyi; tekamül, büyüme, tenakki, kalkınma, ilerleme gibi kavramlarla eş değer olarak kullananlar bulunmaktadır. Oysa, "...sosyolojik anlamda bir gelişmeden bahsedebilmek için, hem ölçülebilen değerlerin (veya kısmen ölçülebilen) hem ölçülemeyen ve gözlenmesi bile, oldukça zor olan manevi kültür potansiyelinin birlikte ele alınması daha doğru bir yoldur. Bu sebeple, belirtileri ekonomik veya maddi kültürel verilerde görülebilen tamamen veya kısmen ölçülebilen değişiklikler için kullanılan ilerleme ile daha çok bir bünye genişlemesi (üretim indeksine ait kıymetlerin trendindeki yükselişler) ve manevi kültür genişlemesini açıklamak için de kullanılabilen tekamül kelimesinin geniş anlamı içinde, gelişme kavramını düşünmek gerekmektedir."⁸⁰ Görüldüğü üzere, Öksüz'e göre sosyal gelişme maddi kültür boyutu yanında manevi kültür boyutu da olan bir kavramdır. Niceliksel yönünden ziyade niteliksel yönü ağır basmaktadır.

Öksüz, çalışmasının devamında genel olarak olumlu sosyal değişmeler

⁸⁰ Öksüz, c, Sosyal Gelişme, Antalya, 1986 - teksir- s. 1 vd.

niteliğini taşıdığını belirttiği gelişmenin değerlendirilmesinde temel bir yaklaşımın değişimin niteliği üzerinde düğümlendiğini ifade eder. Alt unsurlarını ayrıntısı ile irdelediği, temel sosyal gelişme unsurları olarak; ekonomik büyüme, orta sınıflaşma ve sosyal bütünleşmeyi gösterir.

Amiran Kurtkan-Bilgiseven Sosyal Gelişme kavramını öncelikle ekonomik büyüme kavramıyla ilişkilendirerek ele almaktadır. Easterein'e atfen bu kavramın ekonomik büyümeden daha sonra kullanılan bir kavram olduğunu; ekonomik büyümenin toplumun veri kabul edilecek teknolojik, ekonomik ve demografik niteliklerindeki değişmelerle birlikte oluşan sürekli ve belirli ölçüde hızlı bir yükseliş olarak tanımlanması gerektiğini ifade etmektedir⁸¹.

Easterei'nin görüşünü yorumlayan Amiran Kurtkan-Bilgiseven iktisatçıların ekonomik gelişmenin gerisinde sosyo-kültürel bir veçhe olduğunu anladıklarını bu nedenle de ekonomik büyüme ile toplumun sosyal nitelikleri arasındaki ilişkileri analiz etmeye yöneldiklerini; hatta –bu analiz sırasında ünlü homo– economicus varsayımını bir ön kabul olarak –açıklama kolaylığını sağlaması için– kullandıklarını belirtmektedir. "O halde sosyal gelişme kavramı, iktisadi hasıla artışının sosyal şartlarını dikkate alan iktisadi büyüme unsurlarından başka, orta sınıflaşma ve sosyal bütünleşme gibi, iki unsuru daha ihtiva etmektedir. Çünkü, tabakalaşmış ve farklılaşmış bir sosyal bütünü azaları olarak düşünülen fertlerin, o bütünü sosyal ve kültürel kategorilerinin gelişme ihtiyaçlarını karşılayabilecek şahsiyet tiplerine uygun hale gelmeleri ancak bu unsurlar (yani orta sınıflaşma ve sosyal bütünleşme) sayesinde mümkündür"⁸².

Bir diğer tanıma göre sosyal gelişme "Bir toplumun birden fazla yönde ilerlemesi... Toplumun bütününde meydana gelen ilerleme"dir... "Günümüzde endüstri toplumları sosyal gelişmeye örnek teşkil eder"⁸³. Anlaşıldığı üzere bu tanım bir yönden yaklaşım yanlışlığı içermekte bir yönden de sosyal gelişmeyi tam anlamıyla modernleşme tanımının karşılığı olarak kullanmaktadır. Aynı çalışmada sosyal gelişme unsurları Kurtkan-Bilgiseven ve Öksüz'den hemen tamamen farksız bir biçimde sıralanmaktadır.

Kızılçelik ve Erjem'in sosyal gelişmeyi "Bir toplumun birden fazla yönde ilerlemesi..." biçiminde tanımlamaları, en azından ilerleme (terakki)den ne anlaşılması gerektiği hususunu belirsiz bırakmaktadır. Oysa, literatürün hemen tamamında ilerleme yönlerinin neler olduğu açıkça ortaya konmaktadır. Kızılçelik ve Erjem'in günümüz endüstri toplumlarının sosyal gelişmeye 'örnek' teşkil ettikleri şeklindeki görüşleri de bilhassa günümüz Batı dünyasında kendi-

⁸¹ Kurtkan Bilgiseven, A., Genel Sosyoloji, İstanbul, s. 274.

⁸² Kurtkan-Bilgiseven, s.276

⁸³ Kızılçelik, S. - Erjem, Y., Sosyoloji Terimleri Sözlüğü, Sosyal Gelişme maddesi.

sine giderek daha geniş bir toplumsal taban oluşturan -neredeysen yaygın kitle hareketi haline gelmekte olan çevreci akımların değerleri/dünya görüşleri karşısında anlamsızlaşmakta, dahası realiteye aykırılığa mahkum olmaktadır. Zira, bu akımların en belirgin nitelikleri endüstrileşmeyi sorgulamaları ve endüstri karşıtı bir jargonu kendilerine temel almış olmaları. Dolayısıyla, bu tanım ancak Batıyı örnek alarak endüstrileşmeyi ekonomik kalkınmanın tek faktörü olarak gören Batı-dışı dünya için geçerli olabilir. Ayrıca, sosyal gelişme özü itibariyle dinamik -neredeysen ele avuca sığmaz addedilmek gereken- bir kavramdır. Eğer yazarların müteakip satırlarda ifade ettikleri gibi -Kurtkan ve Öksüz'den yararlanarak- sosyal bütünleşme, sosyal gelişmenin üç temel unsurundan biri ise; üstelik de en önemli sayılmak gereken ise Batı-dış dünya için de geçerli sayılacaksa, bu noktada Batı toplumları için geçerli sosyal bütünleşme modellerini diğer toplumlar için en azından tam anlamıyla benimsenebilir/benimsenmesi gerekir saymak sonucuna varılır ki, böylesi bir sonuç sosyolojik rölativizme aykırı düşmektedir.

Başka bir tanım "Sosyal gelişme, bir toplumda ekonomik gelişme ve ekonomik büyüme ile birlikte, sosyal ve kültürel seviyenin artışıdır. Böylece sosyal gelişme, hem ekonomik gelişmeyi, hem de ekonomik büyümeyi kapsamaktadır" şeklindedir⁸⁴.

Erkal'ın tanımında sosyal gelişmenin 'ekonomik' boyutuna ağırlık ve öncelik verildiği kanısını uyandırabilecek bir yaklaşım göze çarpmaktadır. Bu bağlamda ekonomik gelişme ile ekonomik büyüme terimlerinin birlikte kullanılışı ilgi çekicidir⁸⁵. Erkal'ın tanımının ikinci kısmında kavramın sosyal ve kültürel seviye artışını da ihtiva ettiği belirtilmektedir. Anlaşıldığı üzere 'artış' ile kastedilen 'olumlu' sayılan değişimlerdir.

Sosyal gelişme kavramının tüm tanım çabalarına rağmen bir ölçüde muğlak kalmasının temel nedenlerinden biri de sosyolojik analiz ve teorilerde, Bottomore'un da belirttiği gibi; evrim, gelişme, değişim ve ilerleme kavramlarının bazen birbirine karıştırılması, bazen de tek bir kavram gibi birbirlerinin yerine ikame edilerek kullanılmış olmalarıdır. Bu noktada belki sosyal gelişmeye en çok benzer terim hüviyetinde olan sosyal evrim teriminin bile doğrudan, "... on dokuzuncu yüzyılda tarih felsefesinin toplumbilim üzerindeki etkilerini güçlü bir biçimde pekiştiren biyolojik evrim teorilerinden..."⁸⁶ alınmış olması, karmaşaya tarihsel bir zemin oluşturmaktadır. Anlaşıldığı üzere; sosyal bilim çalışmalarının doğa bilimleri araştırmalarındaki başarılarından sonra gündeme gelme-

⁸⁴ Erkal, M. Sosyoloji (Toplumbilimi), İstanbul, s.254

⁸⁵ Biraz sonra açıklayacağımız gibi bu iki 'ekonomik' terim farklı kapsam ve fonksiyonlara sahiptirler.

⁸⁶ Bottomore, T.B, Toplumbilim (Çev. Ü. Oskay), İstanbul, 1984, s..298.

si bir anlamda ilk kuşaklar sosyal bilimcilerinin doğa bilimcilerine hayranlıkları; dahası sosyal hayatı biyoloji örneğine göre oluşturma çabaları –bu hususta sadece H. Spencer'i anmak kanımızca yeterlidir– bu karmaşanın asli faileri sayılmak gerekir.

Yine Bottomore'in belirttiği gibi, gelişme teriminin sosyal olguya uygulanma açısından evrim teriminden daha net ve berrak olduğu da söylenemez. Bottomore'a göre 'gelişme' teriminin –Bir oranda doğrulukla...– uygulanabileceği iki toplumsal süreç vardır."...birincisi, bilginin artması ve büyümesi; ikincisi de teknolojik ve ekonomik etkinliğin artışından anlaşılan doğal çevre üzerinde insan kontrolünün artması. İnsan toplumunun gelişmesinden ya da evriminden söz edildiğinde, en çok bu iki süreç ele alınmaktadır"⁸⁷.

Anlaşıldığı üzere sosyal gelişme teriminin ön plana çıkması, kapsam ve unsurlarının belirginleşmesi sosyolojik düşüncenin olgunlaşma dönemlerinde başarılı olmuş bir husustur. Bu bakımdan tarihsel açıdan sosyolojinin olgunlaşma dönemine girmesi (teorik ve uygulamalı çalışmaların yoğunlaşması, ekollerin oluşması) ile sosyal gelişme literatürde kendine özgü bir konum edinmiştir. Sürecin bu şekilde gerçekleşmesi sosyolojinin büyük atılımlar yaptığı Batıda sosyolojinin en önemli konusunun tek başına sosyal değişim olmadığı hususunun kavranmasıyla belirginleşmiştir. Gerçekten sosyoloji Batı toplumlarının en bunalımlı dönemlerinde adeta bir kurtarıcı bilim gibi görülmüştür. Kendi literatürümüzden –A. Cevdet Paşa'ya dayalı olarak– biliyoruz ki, toplumların tarihinde en karmaşık, dolayısıyla bunalımlara açık zamanları sosyal istikrarın bozulduğu, yani toplumun bütünlüğünün sarsılmalarına uğradığı dönemlerdir. Sosyolojinin Batıda ortaya çıkıp revaç bulduğu dönemin sanayileşmenin başlangıç dönemlerine isabet etmesi de bu bakımdan oldukça anlamlıdır. Batı toplumları sanayileşme ile adeta depreme maruz kalan bünyelerindeki tahribatın endişeleriyle toplumu problemlerini kavrayan, insanların mutsuzluğunu bertaraf edebilecek bir bilimin arayışına girdiler. İşte, bir Rus sosyologun deyişiyle, (n+1) inci sosyal bilim olan sosyolojinin doğuşu bu olguların bilim platformuna yansımalarından başka bir şey değildir (n+1). Sosyal bilim olarak sosyoloji hem kendisinden önceki (n) sayısındaki sosyal bilimin bulgularından yararlanacak, hem belki onların toplumu ve insanı 'parçalı' bir düzlemde ele almalarının neden olduğu yetersizlikleri kendi 'bütüncü' bakış açısıyla önce teşhis edecek, ardından analiz edecek ve çözümler üretip sunacaktır. Sosyolojinin öncelikle "değişim"i ilgi odağına yerleştirmesi, çok uzunca bir müddet değişim dışı konuların gözardı edilmesine yol açtı.

Sanayi toplumu olgusunun belirginleşmesi, istikrar kazanması, ilk sarsın-

⁸⁷ Bottomore, s. 300-301.

tların atlatılması; –belki de A. Giddens'in deyimiyle, sanayileşmenin tarihin günübürlük bir hususiyeti olmadığına anlaşılması– yerleşik toplum düzenin, sınırlamalarla değil düzenli süreçlerle farklılaştığı kanaatinin bilim çevrelerinde egemen hale gelmesiyle, sosyologların ilgi odağında değişme kadar gelişme olgusu da yer almaya başladı. Bu bakımdan sosyal gelişme - sosyal değişme ilişkisi üzerinde durmak uygun olacaktır.

2.2. Sosyal Değişme-Sosyal Gelişme İlişkisi ve Benzer Kavramlar

Sosyal değişimin değişim öncesi ve değişim sonrası olmak üzere iki farklı yapıyı kapsayan bir husus oluşu akla, hemen değişimin gelişme ile birlikte düşünülebilecek bir kavram olduğu çağrışımını getirmektedir. Ne var ki, T. Bottomore'un da belirttiği gibi ilk dönem sosyoloji teorilerinde değişim ve gelişme kavramları birbirlerine karıştırılan, dahası birbirleri yerine, ikame edilen kavramlardır⁸⁸.

Sosyal değişimin bir toplumun yapısını oluşturan unsurların, organizasyon şekillerinin, kurumların tamamında veya bir kısmında görülen iradi veya gayri iradi her türlü farklılığı ifade eden bir kavram olduğu düşünülürse, değişme-gelişme ilişkisi ya da yakınlığı daha net bir hale gelir. Bu netlik, gelişme ve değişimin karşılıklı konumları kadar diğer iki kavramın da hem birbirleri ile (evrim, ilerleme) hem de önceki iki kavram ile ilişkilerini açığa kavuşturur.

"İlerleme" hiç şüphe yok ki tıpkı karşıtı olan "gerileme" gibi değer yargısı yüklü bir kavramdır. Değer yargısı yüklü olması bilimsel bir içeriğe sahip olmasını neredeyse imkansız kılmaktadır. Nitekim, merhum Prof. Dr. Erol Güngör bir yazısında gericiliğin bilimsel bir tanımının yapılamayacağını; çünkü neyin gerilik neyin ilerilik olduğunun değer yargıları ile dopdolu tercihler olduklarını belirtiyordu. İlerlemenin bu soyut ve naif yapısını dayanıklı hale getirmenin bir vasıtası olarak gelişmeden yararlanılabilir. Çünkü, gelişme de kantitatif (niceliksel) yaklaşımdan ziyade, ya da onlar yanında en azından onlar kadar önemli olmak üzere kalitatif (niteliksel) yaklaşım söz konusu olmakta bu haliyle, adeta sosyolojinin temel araçlarından kültürü iki veçhesi ile yakalamış olmaktadır.

Gelişme ile ilerleme arasında mantıksal bir yakınlık yukarıdaki fikir kümesinin tabii bir çıkarsaması olmaktadır. Çünkü, değişimin nötr yapısına mukabil, gelişimin pozitif bir görünüm arz etmesi hususu gelişmeyi ilerlemeye yakınlaştırmaktadır. Dolayısıyla; reel olarak bakıldığında, gelişme ile ilerle-

⁸⁸ Bottomore, T.B., Toplumbilimi (Çev.Ü. Oskay), İstanbul, 1984. Bottomore, eserinin aynı sayfasında dört terimin (değişim, evrim, gelişme, ilerleme) birbirlerine karıştırılıp, birbirleri yerine kullanıldığı belirtmektedir.

meyi, yukarıdaki dört kavram içerisinde birbirlerine en yakın kavramlar olarak belirtmemiz yanlış olmaz. Dahası, modernleşme kavramı da bu iki hususa eşlik eden bir üçüncü kavram olarak ele alınabilir. Derinliğine inildiğinde her modernleşme teorisinin ön kabullerinde gelişme ve modernleşmeye ilişkin pek çok önerme bulunması mümkündür, hatta mümkün olmanın ötesinde zaruridir de.

Sosyal değişimin gelişme ile olan ilişkisi, sosyal değişim unsurlarından hareket edilerek de açıklanabilir. Bu açıklama için sosyal gelişimin üç unsurunu yeniden belirtmeliyiz: ekonomik büyüme, orta sınıflaşma, sosyal bütünleşme. Ekonomik "büyüme" kuşkusuz ekonomik anlamda pozitif bir farklılaşmayı çağrıştırmaktadır. Bir milli toplumun ekonomik karakterli parametrelerinin mukayese noktasına nazaran daha yüksek bir kapasiteyi haiz olması olumlu karşılanmak gereken bir değişimdir. Orta sınıflaşmanın, Aristo'dan başlayan bir trend çerçevesinde toplumsal dönüşümün temel hedeflerinden birini teşkil etmesini gözönünde tutarsak: ki, orta sınıflaşma toplumsal istikrarın temel teminatlarından biri olarak mütalaa edilmek gerekir, bunun da yine pozitif bir değişimi mündemiç (içkin) olduğu şüphesizdir.

Sosyal bütünleşmeye gelince, çok açıktır ki, tek başına 'bütünleşme' kavramı dahi olumlu değer yargılarıyla dolu bir süreci' bir oluşumu kavramaktadır.

Sosyal gelişimin üç boyutu ile sosyal değişim arasındaki bağlantının irdelenmesinden çıkan sonuç: sosyal değişimin negatif –ya da olumsuz karşılanan– boyutunun sosyal gelişmeye bir bağlantısının olmadığıdır. Bu boyutun olsa olsa sosyal gerileme ile paralellik arzettiği söylenebilir. Değişimin pozitif boyutu ise gelişmeyi kavramaktadır.

Sosyal gelişimin sosyal değişim ile ilişkisine gelişmekte olan ülkeler açısından bakıldığında ilgi çekici bir durumla karşılaşırız. Bu tür ülkelerde, herşeyden evvel, ünlü iletişim teorisyeni Schramm'ın dediği gibi değişim temel milli değer haline gelmişti⁸⁹. "Gelişmeye yönelmiş bir değişimin amacı" toplumun ortam üzerinde kontrol kurmasını" sağlamak ve bunu diğer gelişkin toplumların deneyimlerinden yararlanmakla birlikte... taklitçilik yerine buluşçu bir tutumla" gerçekleştirmektir.

Bu ülkelerde bugün istenen değişim, "tarihsel değişimin ölçülü ritminden hızlı, zora dayanan değişimden de daha az şiddet özelliği olan" bir değişimdir. Bu değişimin ana özelliği ise, "güç" oluşudur. Nedeni, "toplumsal organizasyonun, parçaları arasında karşılıklı ilinti olan bir bütün olması:" ve bu yüzden de, toplumsal değişimin "bütün toplumda ve bütün insanlarda" oluşması gereken bir değişim niteliği taşımasıdır. Az gelişmişlerin gerçekleştirmek istedikleri toplumsal gelişme toplumun ekonomik yapısını, toplum içinde birey ve grup-

⁸⁹ Oskay, Ü., Toplumsal Gelişimde Radyo ve Televizyon, Ankara, 1971, s.1.

ların birbirleri arasındaki ilişkileri ve fonksiyonel bağlantıları yeniden düzenlemeyi gerektirmektedir. Salt kültür alanındaki bir yenileşme bile; kültür, toplumsal yapı içinde, bu yapının gerektirdiği kişiler, gruplar ve sınıflararası ilişkilerin kolay işlenmesini ve bu fonksiyonel ilişkilerin "meşrulaştırılmasının" pekiştirilmesini sağlayan bir öge olduğu için, tek başına değil, toplumun ekonomik ve toplumsal yapısındaki yenileşmelerle birlikte yapılabilir"⁹⁰.

Yukarıda alıntı sosyal gelişmenin, bir toplumun sosyal yapısından, ekonomik kurumlaşmasından ve kültür kodlarındaki özelliklerinden ayrı ele alınmayacağını ortaya koymaktadır. Ortaya çıkan bir diğer husus sosyal gelişmenin hem pozitif bir sosyal değişme (ki, buna daha evvel ayrıntısı ile değinmiştik) hem de bir ilerleme (ki, bu da sosyal gelişme ile pozitif değişme arasında kurulan bağlantının tabii bir sonucudur) olarak görüldüğüdür.

Sosyal gelişme kavramının analizine ilerleme kavramını soktuğumuzda bir anlamda sosyolojik rölativizme yeni bir davetiye çıkarmak zorunda kalıyoruz. Zira, ilerlemeyi de değişme ve gelişmeden bağımsız kılabilmek çok güç bir husustur. Üstelik ilerlemenin ne olduğunu nasıl tanımlandığı, sınırlarını çizmenin mümkün olup olmadığı gibi bir dizi probleme davetiye çıkartmış oluruz. Öyle ki, analitik değerlendirme sosyolojiyi dahi aşır tarih felsefesine yönelebilir. Gerçekten nikbin (iyimser) ve bedbin (kötümser) tarih felsefeleri açısından ilerleme farklı anlamlar taşıdığı gibi, devri (cyclical) tarih felsefesi de ilerlemeye daha değişik bir değer atfeder⁹¹.

Temel tarih felsefesi akımları bir yana, sosyoloji tarihinin belli başlı simalarını ve onların görüşlerini değerlendirmek de aynı kavram odağında güçlüklere arz eder. Mesela; A. Comte ile K. Marx'ın ilerleme kavramını sosyal gelişme kavramı ile yakın hatta eş bir muhteva atfederek kullandıkları söylenebilir. A. Comte'un insanlık tarihini ayırmadığı ve birbiri sıra takip ettiğini söylediği teolojik, metafizik ve pozitif dönemler, kendisinin 'olumlu' değer atfettiği sosyal gelişmelerdir. Bunlarda sırasıyla dini mahiyetli ve hislere; felsefi ve akli mahiyetli ve düşünceye, nihayet ampirist (deneysel) mahiyetli ve müşahade ve incelemeye dayalı bilimsel açıklamaların yapılmış olması, daha önemlisi asıl tutarlı, başarılı ve ideal olanın pozitivist dönem olarak belirlenmesi Comte'un sosyal gelişmeyi bir ilerleme prosesi şeklinde düşündüğünü ortaya koymaktadır. Aynı şekilde K. Marx'ın A. Comte'a nazaran çok daha politik bir jargon ile ifade ettiği, insanlık tarihinin, ilkel-komünal, köleci, feodal, kapitalist, sosyalist, komünist toplum biçimlerinde bir süreçle işleyeceği düşüncesi, onun da ilerlemeci bir sosyal gelişme anlayışını haiz olduğunu ortaya

⁹⁰ Oskay, ss.1-2.

⁹¹ Tarih felsefesi konusunda bkz. Özlem, D., Tarih Felsefesi, İstanbul, 1992.

koymaktadır⁹². Doğal olarak, A. Comte ile K. Marx ilerleme ve gelişmeye tamamen batı değerleri ile yaklaşmaktadırlar. Fakat, A. Comte'da sosyal gelişme hemen kesintisiz bir süreç şeklinde ele alınırken, K. Marx'da durum bundan çok farklıdır.

Sosyoloji literatürü itibariyle sosyal gelişmenin Batı toplumları değerlerini yansıtmamasını bir anlamda normal addetmek gerekir. Çünkü, sosyal gelişmenin en önemli göstergeleri hep Batı toplumu değerleri çerçevesinde oluşturulmuştur. Örneğin ekonomik büyüme –doğru ya da yanlış– hep endüstrileşme ile birlikte düşünülmüştür. Gerek endüstri devriminin ilk ortaya çıkışı ve dünya ölçeğine varan yaygınlaşmasının Batıda belirginleşmesi, gerekse de olgun endüstri toplumlarının Batıda buluşu bu hususu izah eder. Orta sınıf toplumlarının da olgunlaşmaya başlayan endüstri toplumlarında dolayısıyla yine Batıda gerçekleşmesi, teorileştirilip fikir dünyasına takdimi yanında bu iki olguya sıkı sıkıya bağımlı bir olgu olan sosyal bütünleşmenin öncelikle Batı toplumları sosyal düşünce dünyasında sistemleştirilip gelişmenin bir boyutu olarak öne sürülmesi sosyal gelişmenin bir Batı kuramı oluşuna açıklık getirmektedir⁹³.

Prof. Dr. S. Kili'nin de ifade ettiği gibi gelişmiş bir toplum denildiğinde; bu tür toplumlarda en belirgin özelliklerin endüstrileşmiş, kentleşmiş, siyasi bağımsızlığını koruma imkanına sahip, eğitimin yaygınlık arzettiği, yeniliklere açık, kurumlaşma ve uzmanlaşmanın birlikte görüldüğü, yurttaşların milli kimlik şuuruna sahip oldukları ve rasyonel bir anlayışın alınan ve uygulanan kararlara egemen olduğu bir toplum tipini ortaya koyduğu⁹⁴ hatırlanırsa, sosyal gelişmenin ne derece girift bir kavram olduğu bir kez daha anlaşılabilir olur.

Sosyal gelişme kavramına ilişkin dar manadaki açıklamayı burada sınırlandırmak istiyoruz. Sanırız, kavramın kapsamı bir yana, oturduğu zeminin muğlaklığı, bilimi frenleyen bir etkinlik olarak ideolojiye yanaşıklığı bu sınırlandırmayı haklı, yada en azından makul gösterecektir.

⁹² Kurtkan-Bilgiseven, A., Sosyal İlimler Metodolojisi, İstanbul, 1989, s. 16; keza, Bock, K., "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kurumları" (çev. A. Uğur) Bottomore, T. - Nisbet, R., Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, İstanbul, 1990, ss. 73-75.

⁹³ Bununla beraber Batıdaki sosyoloji kitaplarında sosyal gelişmenin çok az bir yer alması, bazısında hemen hiçbiri başlık olma değerinde bulunmaması –tıpkı, ülkemizdeki çoğu kitap gibi– ilgi çekicidir.

⁹⁴ Kili, S., Çayırhan –Bir Orta Anadolu Köyünde Toplumsal Değişme ve Siyasal Davranış–, İstanbul, 1978, s.3.

SUMMARY

Different cultures, economic, political, and social systems have different perspectives and effects on working life. Evolution and change of humanity is also the evolution and the change of working relations. Evolution of humanity is also named as social progress. By social progress, we point out positive aspects of social change. In the process of social change one of the main indicators of progress is mass communication. Presently mass communication and mass media shape the behavior of the communities and the self. In the article the relations between working life, social progress and mass communication are taken into account.